

Рођење Богородице, детаљ

Ђорђе Сп. Радојичић, Гојко Суботић

Из прошлости Манастира
Светог Јована Богослова

Уредник
Драгиша Бојовић

СКЕН
Теодор Анагност

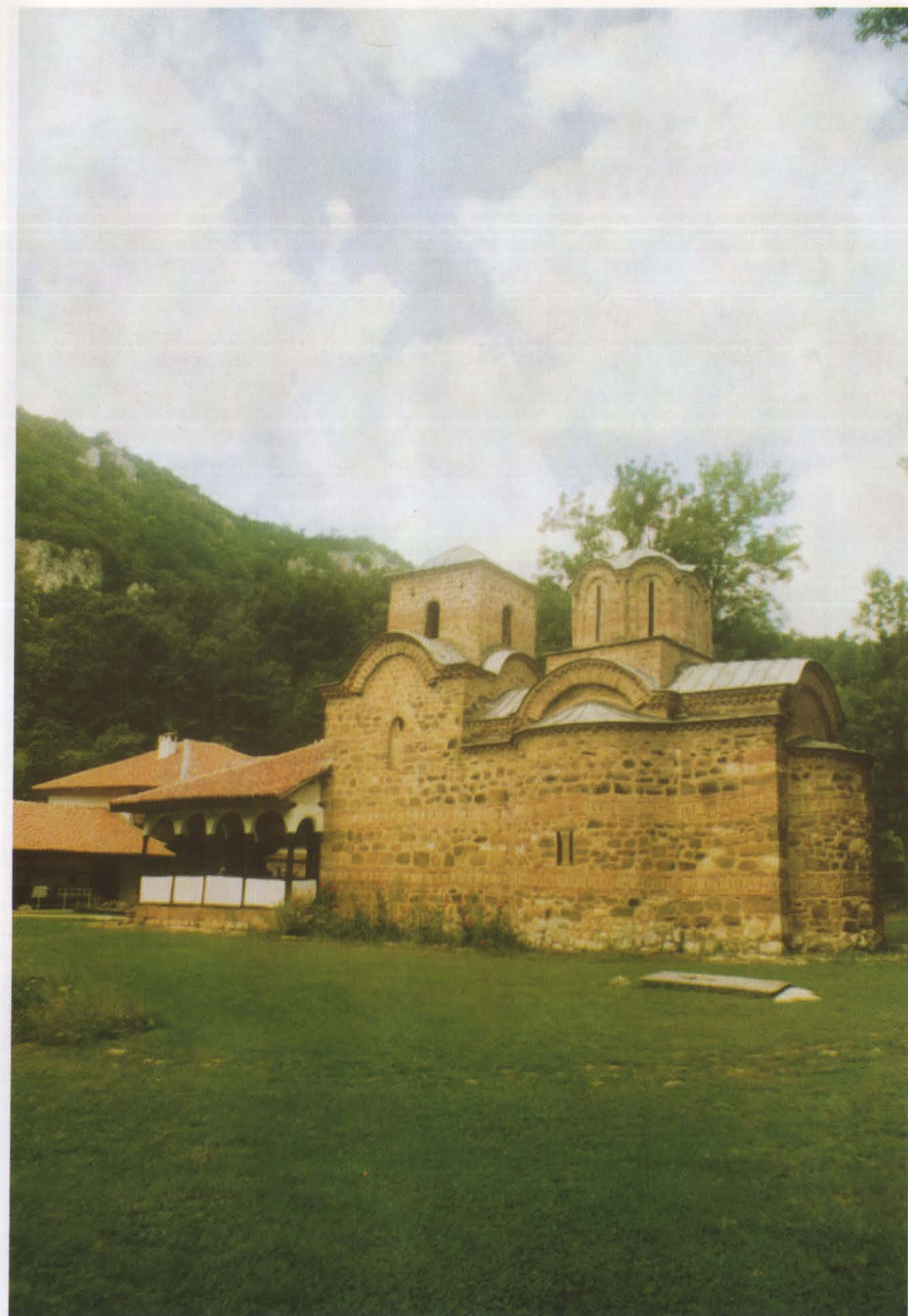
С благословом Његовог преосвештенства
Владике нишког господина Иринеја

Ђорђе Сп. Радојичић
Гојко Суботић

ИЗ ПРОШЛОСТИ МАНАСТИРА СВЕТОГ ЈОВАНА БОГОСЛОВА

Центар за црквене студије
Манастир Свети Јован Богослов

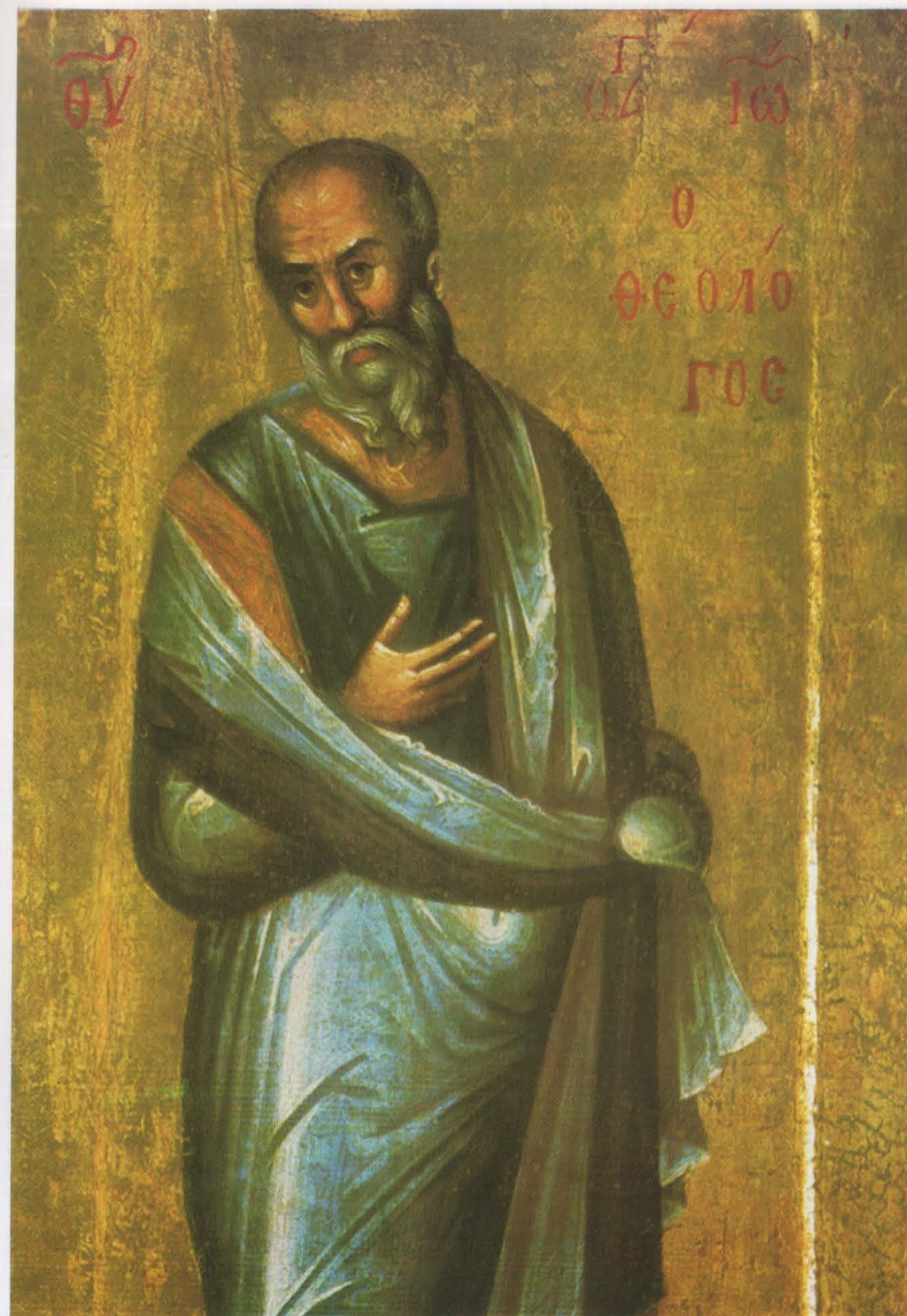
Ниш 2002

1. Манастир Свети Јован Богослов

2. Икона василисе Јелене, Богородица Катафиги и св. Јован Богослов

3. Икона василисе Јелене, св. Јован Богослов, детаљ

4. Икона василисе Јелене, Богородица Катафиги, детаљ

ПРЕДГОВОР

Манастир Свети Јован Богослов (у науци углавном познат, без историјског утемељења, као Манастир Поганово) један је од ретких српских манастира без одговарајуће монографије или сличне публикације. И поред тога, он је изазивао пажњу научне јавности, па се о њему може начинити обимна библиографија. Најбројнији су радови о историји и сликарству, о чему су, између осталих, писали Андре Грабар, Светозар Радојчић, Ђорђе Сп. Радојичић, Тодор Герасимов, Андреас Ксингопулос, Гојко Суботић, Гордана Бабић, Радмила Тричковић и други.

Највише пажње, у последње време, Манастиру је посветио Гојко Суботић, дописни члан Српске академије наука и уметности. Он је понудио нешто другачије одговоре, од уобичајених, о питањима ктитора манастира и идентификације наручиоца чувене иконе василисе Јелене, која је некада припадала Манастиру, а сада се налази у Народном музеју у Софији.

Имајући све то у виду, издавачи су сматрали да је могуће приредити публикацију која ће заинтересованој научној, културној и духовној јавности пружити основне информације, несумњивог научног утемељења, о најзначајнијим питањима историје и карактера сликарства Манастира Светог Јована Богослова. Радови Гојка Суботића одговарају тој намени. Он је, истовремено, сматрао да у књизи треба да се нађе и рад Ђорђа Сп. Радојичића, који је први, већ давне 1928. године, из-

разио сумњу да су ктитори Манастира Константин Дејановић и његова ћерка Јелена и назначио другачије одговоре.

Други рад Гојка Суботића, овде објављен у изводима, пружа представу о костурској сликарској школи, чији је највиши домет, према његовом мишљењу, управо сликарство Манастира Светог Јована Богослова.

Издавачи Центар за црквене студије и Манастир Свети Јован Богослов с љубављу препоручују ову књигу, верујући да ће светлост дана скоро угледати и опсежна и документована монографија коју о овом манастиру припрема управо Гојко Суботић.

Драгиша Бојовић

ЂОРЂЕ СП. РАДОЈЧИЋ

МАНАСТИР ПОГАНОВО

Манастир Поганово, који је после светског рата припао нашој држави, налази се на југо-западу од Цариброда, на обали реке Јерме (Суковске реке). Своје име добио је од села Поганова, од кога је удаљен 1–2 километра.

На западној фасади манастирске цркве узидана су три камена круга са урезаним именима Јована Теолога, господина Константина и госпође Јелене.[1] Имена Јована Теолога и господина Константина срећу се и на колонетама бочних апсида.[2] И у манастирском поменику — који је из XVI века, али са додацима из XVII века[3] — записана су имена господина Константина и госпође Јелене: **Помени ги благочьстиваго цра Констант҃ина, ̑и госпожоу Єлéнѹ.**[4] Константин се овде назива царем можда због тога што га је традиција већ у доба писања помена идентификовала с царем Константином Великим.[5]

[1] Th. Schmit, *Die Malereien des bulgarischen Klosters Poganovo*, Byzantinische Zeitschrift 16 (1908) 123; А. Грабаръ, *Погановскиятъ манастиръ*, Известия на Българския Археологически Институтъ 4 (1926–27) 172–173.

[2] Ibidem.

[3] Й. Ивановъ, *Поменици на български царе и царици*, Извѣстия на Историческото дружество въ София 4 (1915) 223. Иванов објављује владалачки део погановског поменика; фотографски снимак целог поменика даје у прилогу (табл. VI).

[4] Ibidem, 224.

[5] О таквој традицији: K. Jireček, *Cesty po Bulharsku* (1888) 362; C. Jireček, *Das Fürstenthum Bulgarien* (1891) 461.

Јовану Теологу посвећена је црква.[6] Господина Константина и госпођу Јелену сматрају сви, који су писали о овом манастиру, за манастирске приложнике или оснаваче.[7] Док Јиречек у господину Константину види једног од јужнословенских кнезова, а Шмит изјављује да не зна ко је тај господин Константин, сви остали писци идентификују господина Константина са Константином Дејановићем.[8] Госпођа Јелена, по њима, била би Јелена, кћи Константина Дејановића, која се пре 1391. год. удала за доцнијег византиског цара Манојла II Палеолога.[9]

Судећи по натписима, а нарочито по манастирском поменику, вероватније је да су господин Константин и госпођа Јелена муж и жена, а не отац и кћи. То је свакако осетио и Баласчев[10], када је, без икакве основе усталом, претпостављао могућност да се и жена Константина Дејановића звала Јелена. Ако су, најзад, господин Константин и госпођа Јелена заиста отац и кћи, тешко да су идентични с Константином Дејановићем. Константин Дејановић истина стално се називао господином[11], али то, наравно, још не значи да је он исто лице с господином Константином

[6] G. Millet, *L'ancien art serbe* (1919) 36 спомиње св. Арханђела близу Поганова. У царибродском срезу постоји Изатовачки манастир св. Аранђела — Јован Хаџи-Васиљевић, *Цариброд и Босилиград*, Браство 18 (1924) 42.

[7] К. Јиречек у поменутим делима; Th. Schmit на н. м.; Й. Ивановъ, *Сѣверна Македония* (1906) 129, нап. 2; Г. Баласчевъ, *Бѣлѣжки върху изкуството въ българскитѣ земи* (1920) 44; В. Марковић, *Православно монаштво* (1920) 120; А. Грабаръ на н. м.; Вл. Р. Петковић у Ст. Станојевића *Народној Енциклопедији*, 3, 414.

[8] Вл. Р. Петковић у једној критици пише: „Независно од тога што је ктитор овога манастира [= Поганова] несумњиво 'Господин Константин' Дејановић, о пореклу школе којој припада живопис у Поганову најјасније сведочанство дају слике националних српских светитеља Св. Саве и св. Симеона, које су насликане у цркви" — Прилози 6 (1926) 152.

[9] К. Јиречек, *Историја Срба*, 2 (1923) 79; Драг. Н. Анастасијевић у Ст. Станојевића *Народној Енциклопедији*, 2, 141.

[10] Г. Баласчевъ, op. cit., 44.

[11] Константин није био деспот. Ђ. С. Радојичић, *Хришћански живот* 6 (1927) 439, нап. 2. У лесновском поменику, писаном у XIV веку, налази се

из манастира Поганова. Баласчев[12], по Јордану Иванову, наводи да је Константин Дејановић владао околином манастира Поганова, али то се не оснива ни на чему. Јордан Иванов[13] прво је идентификовао господина Константина из Поганова са Константином Дејановићем, па је онда, на основу те своје идентификације, закључио да је околина манастира Поганова потпадала под власт Дејановићеву. Ако је тачно да су Турци задржавали затечени ред у покореним земљама, како каже сам Иванов[14] и како се обично узима, онда околина Поганова свакако није улазила у Дејановићеву област. По Хаџи-Калфи[15], турском географу XVII века, околина манастира Поганова није припадала ћустендилском санџаку, већ софиском.

Због свега тога нама се чини вероватније да је господин Константин из манастира Поганова исто лице или с оним господином Константином, који **книгꙋ приложи ... светомоу Iѡ Θеѡлогоу**, или с оцем тог Константина, који се такође звао господин Константин. У манастиру Зографу, на Светој Гори, налазе се Правила Василија Великог из XV века, српске рецензије, на којима је записано: **Сиꙋ книгꙋ приложи господинъ Костадинъ, сынъ господина Костадина, внꙋкъ великаго воеводѫ Десимира светомоу Iѡ Θеѡлогоу**. Да једног од ове двојице господина Константина изједначавамо с господином Константином из манастира Поганова наводи нас не само иста титула већ у првом реду то што се прилог чини **светомоу Iѡ Θеѡлогоу**, коме је посвећена црква манастира Поганова. Тешкоћа је у томе што се не зна из кога је доба запис. Илински[16], који је први објавио тај запис, то

помен „деспота Драгаша Константина", али то је додатак XVIII века — Гласник 42 (1875) 11.

[12] Г. Баласчевъ, op. cit., 44.

[13] Й. Ивановъ, *Сѣверна Македония* (1906) 129.

[14] Ibidem, 124.

[15] Споменик 18 (1892) 28–32, 42–46.

[16] Г. А. Ильинский, *Рукопис из Зографскаго монастыря на Атонѣ*, Извѣстія Русского арх. института въ Константинополѣ 13 (1908) 273.

не каже. Јордан Иванов[17] ставља га чак у XVII век. Љуб. Стојановић[18], који га по свој прилици само прештампава, каже да је запис XVI–XVII века. Судећи по његовој садржини, нама се чини да запис не може бити тако позан, као што мисли Иванов, већ ће пре бити да је из ранијих времена. Велики војвода Десимир, како сведочи његова титула, живео је у доба, када још Турци нису уништили све словенске државе на Балкану. А кад је он живео у то доба, његов унук свакако није могао да живи у XVII веку.

По једном натпису над црквеним вратима[19], црква манастира Поганова живописана је 24. октобра 1499. год. Јиречек[20] је над иконостасом вйдео натпис који говори о живописању у 1512. год. На жалост, нема никаква натписа, нити нам икакав други извор даје годину зидања цркве. А. Грабар[21] је раније, на основу живописа, закључивао да је погановска црква, која може бити из XIV–XV века, највероватније саграђена крајем XV века. Тога је мишљења и Б. Филов[22], кога погановска црква, као раније Јиречека[23], својим четвртастим звоником опомиње на цркву Јована Асена II код Станимаке, подигнуту 1230–31. год. Пред крај XV века ставља грађење погановске цркве и М. Васић.[24] По новијем мишљењу А. Грабара[25], погановска црква, која представља упрошћени тип моравских цркава, према томе припада крају XIV или почетку XV века, саграђена је, ако је господин Константин исто лице с Константином Дејановићем, пред крај Дејановићевог живота. Ако је тачна наша идентификација господина Константина, погановска је црква по свој прилици подигнута крајем XV века. На тај начин црква не би остала неживописана цело једно столеће, што би ваљда био случај да је њу подигао Константин Дејановић друге половине XIV века.[26] Вероватно црква је подигнута после 1453. год. на рушевинама неке раније цркве, јер су после те године Турци одобравали обнову разрушених хришћанских цркава.[27] Ако је то тачно, онда нема места приговору Баласчева[28] да црква није могла бити подигнута крајем XV века, што Турци у XV и XVI веку нису допуштали зидање нових цркава.

Прошлост манастира Поганова обавијена је тамом: за пет векова имамо само неколико записа и натписа. На старој манастирској кујни налази се одломак натписа из 1562. год.[29] На једном номоканону из XVI–XVII века[30], српске рецензије, налазе се два записа. Први запис гласи: **Да се знае кага ꙋмре Иѡсивъ и Ꙗковъ и Василїа и Богословъ и водиничаръ Богдань ѿ Власи, и попадиꙗ попꙋ Славкꙋ и попъ Ђоурца ѿ Градьшница и ѡнъ това време оумре и това време беше збег на манастиръ ї велики гладъ и това време подъ есенъ загина цакъ Врабчки ѿ хаїдꙋци ѿ сегмени Знеполски бехоу се половина подивили, беше имъ Голча воивода ѿ Гла-**

[17] Й. Ивановъ, *Български старини изъ Македония* (1908) 202.

[18] Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, 6 (1926) 24, бр. 9495.

[19] Ibidem, 99, бр. 10052. Фотографски снимак: Годишникъ на Народния Музей 1 (1920) 120 и Известия на Бълг. Арх. Институтъ 4 (1926–7), табл. XLII.

[20] K. Jireček, *Cesty po Bulharsku* (1888) 362; C. Jireček, *Das Fürstenthum Bulgarien* (1891) 461.

[21] А. Грабаръ, *Матерiалы по средневѣковому искусству въ Болгарiи*, Годишникъ на Народния Музей 1 (1920) 155.

[22] Б. Филовъ, *Старобългарското изкуство* (1924) 65–66.

[23] C. Jireček, *Das Fürstenthum Bulgarien* (1891) 461.

[24] М. Васић, *Жича и Лазарица* (1928) 154.

[25] А. Грабаръ, *Погановскиятъ монастиръ*, Известия на Бълг. Арх. Институтъ 4 (1926–27) 179. Упор. белешку М. Кашанина, Летопис Матице српске 314 (1927) 308.

[26] А. Грабаръ на н. м. 173.

[27] Г. Баласчевъ, *Кремиковскиятъ монастирь «Св. Георги» и древнитѣ му християнски останки*, Народенъ стражъ, год. 7 (1925) кн. 14, 6.

[28] Г. Баласчевъ, *Бѣлѣжки върху изкуството въ българскитѣ земи* (1920) 44.

[29] Водачь за Народния Музей въ София (1923) 186. Јиречек, *Cesty po Bulharsku* (1888) 362 и *Das Fürstenthum Bulgarien* (1891) 461, нап. 1, који се ограђује од свог читања, прочитао је 7085 = 1577. год.

[30] Б. Цоневь, *Описъ на ржкописитѣ и старопечатнитѣ книги на Народната Библиотека въ София* 1 (1910) 204, бр. 295.

вановци, ва лето ҂з҃р҃ч҃з (7197–1689).[31] А други: **Да се знае кога беше Иосифъ игѹменъ записано бранище меџа ѡтъ Погановско до Дупни Камикъ, дрѹга меџа до Лисинъ, треика до Клаи, четверта отъ планинѹ Милковица** 1530.[32] Један осмогласник из XV века[33], српске рецензије, узео је **ѿ стаго Иѡана Бгослова** год. 1747. неки поп Младен **ѿ сѣло Прісіанъ**[34]. На том осмогласнику налази се запис из 1821. год., у коме се, између осталог, каже: **Паки знати се како беше манастиръ запѹстелъ; тѹгава покри цркв̾ѹ, ї заправи ходае, ї направи ѡхръ, ї направи полеи два свещника аминъ.**[35] Можда се тај запис односи на манастир Поганово. У том случају не би имао право Јиречек[36], који је мислио да манастир никад није запустео. Свети Јован Богослов, влашки манастир, који се помиње у једном запису из XIX века, није велешки манастир, као што се домишља Љуб. Стојановић[37], већ манастир Поганово. У близини манастира Поганова налази се село Власе.[38] По томе селу свакако је назван манастир Поганово влашким манастиром. У софиском Народном Музеју налазе се две иконе и један део иконостаса из манастира Поганова. Једна је икона из XV–XVI века.[39] Она је двострана: на једној је страни Виђење пророка Језекиља и Авакума, на другој Богородица и св. Јован Богослов. Друга је икона св. Јована Богослова из XVII–XVIII века, подарена манастиру од неког ктитора Стојана.[40] Иконостас је из 1620. год.[41] То је резбарски посао у дрвету.

[31] Љуб. Стојановић, op. cit., 4 (1923) 210, бр. 7166 (неколике речи изостављене).
[32] Није јасно да ли је друга цифра 5 или 6. Ibidem, 45, бр. 6236.
[33] Б. Цоневъ, op. cit., 118–119, бр. 176.
[34] У близини Пирота. Речник места (1925) 341.
[35] Љуб. Стојановић, op. cit., 5 (1925) 294, бр. 9109.
[36] K. Jireček, *Cesty po Bulharsku* (1888) 362.
[37] Љуб. Стојановић, op. cit., 5 (1925) 331, бр. 9312.
[38] Речник места (1925) 66.
[39] Водачь, 210.
[40] Ibidem, 211.
[41] Ibidem, 221.

Манастир је имао много рукописа, који су разнети у XIX веку. Јиречек је видео девет богослужбених књига.[42] Када су Бугари после светског рата евакуирали Цариброд и околину, из Поганова су однели чак и иконостас и одежде.[43]

[42] K. Jireček, op. cit., 362 и нап. 17.
[43] Јован Хаџи-Васиљевић на н. м. 42. Да ли је то онај иконостас из 1620. год., који се налази у софиском Народном Музеју?

ГОЈКО СУБОТИЋ

ИКОНА ВАСИЛИСЕ ЈЕЛЕНЕ И ОСНИВАЧИ МАНАСТИРА ПОГАНОВА

Својом изузетном садржином која је објединила врло ретке представе, погановска икона је до данас остала усамљена у богатом наслеђу византијског сликарства и није чудно што је последњих деценија заокупила пажњу низа угледних стручњака. Истовремено, њене уметничке вредности обезбедиле су јој место у антологијама византијског иконописа, у којима је, необична и загонетна, дуго допуштала једино да се препознају њене везе са солунском средином. Најзад, на икону су се често позивале расправе о времену настанка и личностима оснивача манастира где се она чувала, служећи као доказ да имена уклесана на фасади погановске цркве св. Јована Богослова треба везати за чланове великашке породице Дејановића, господина Константина Драгаша и његову кћер Јелену.

Велику двострану икону, која је у току Првог светског рата пренесена у Софију, темељно је након чишћења, 1959, описао Т. Герасимов[1], а њену садржину опширним анализама пропратио А. Грабар.[2] Већ раније, бавећи се уметничким спомени-

[1] T. Gerasimov, *L'icone bilatérale de Poganovo au Musée archéologique de Sofia*, Cahiers archéologiques X (1959) 279–288. До рестаураторске обраде и објављивања натписа икона је углавном сматрана за дело XV–XVI века — *Водач за Народния музей в София*, София 1923, 210, бр. 2057 (А. Грабар).

[2] A. Grabar, *À propos d'une icone byzantine du XIVe siècle au Musée de Sofia (Notes sur les sources et les procédés des peintres sous les Paléologues)*, CA

цима Солуна, значајне податке у вези са иконографијом њених представа пружио је А. Ксингопулос[3], који се убрзо и посебним радом придружио одгонетању порекла и значења јединствене тематске целине.[4] Ово занимљиво дело од тада је увек представљано у различитим прегледима[5] и дотицано у посебним иконографским расправама. Недавно, питање садржине, наручиоца и порекла иконе у основним цртама је разматрано и у широком прегледу српске уметности[6], а одвојену историјску и иконографску студију, са посебним циљем да утврди личност ктитора, написала је Г. Бабић.[7]

У обимној стручној литератури погановска икона је већ добила опширне описе и објашњења, због чега је овде довољно подсетити на њен основни изглед. На предњој страни приказа-

X (1959) 289–304; idem, *Sur les sources des peintres byzantins des XIIIe et XIVe siècles, 3. Nouvelles recherches sur l'icône bilatérale de Poganovo*, CA XII (1961) 363–380.

[3] A. Xyngopoulos, *Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Λατόμου ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ τὸ ἐν αὐτῷ ψηφιδωτόν*, Ἀρχαιολογικὸν δελτίον 12 (1929) 158 и д.; idem, *Συμβολαὶ εἰς τοπογραφίαν τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης, Α'. Καταφυγή*, Thessaloniki 1949, 5–20 (= *Symbolai*).

[4] A. Xyngopoulos, *Sur l'icone bilatérale de Poganovo*, CA XII (1962) 341–350.

[5] K. Weitzmann, M. Chatzidakis, K. Miatev, S. Radojčić, *Ikone sa Balkana*, Beograd 1970, стр. XLV, LIII, сл. 102, 103, 105; H. Skrobucha, *Meisterwerke der Ikonenmalerei*, Recklinghausen 1975[2], 91–92; K. Weitzmann, *The Icon. Holy Images, Sixth to Fourteenth Century*, London 1978, 132, pl. 47; G. Babić, *Ikone*, Zagreb 1980, 24–25, т. 32 и 33; К. Паскалева-Кабадиева, *Криптата — филиал за старобългарското изкуство*, София 1980, 7, 29, 68, 69; К. Паскалева, *Иконы Болгарии*, София 1981, 27–28, 57, 74–83; А. Божков, *Българската икона*, София 1984, 158–160, сл. 88–90 (са прегледом старије литературе и каталога изложби); Л. Прашков, *Български икони. Развитие, технология, реставрация*, София 1985, 13, 62–65.

[6] Г. Бабић-Ђорђевић — В. Ђурић, *Полет уметности*, Историја српског народа, II, Доба борби за очување и обнову државе (1371–1537), Београд 1982, 158–159.

[7] G. Babić, *Sur l'icone de Poganovo et la vasilissa Hélène*, L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spiritueles au XIVe siècle. Recueil des rapports du IVe Colloque serbo-grec, Belgrade 1987, 57–65.

5. Свети Јован Претеча, Свети Антоније Велики, Свети Јефрем Сирин, Свети Пахомије

6. Свети Јевтимије, Свети Симеон Српски, Свети Сава архиепископ српски, Свети Јован Богослов

7. Свети Сава Освећени

8. Свети Макарије Велики, Свети Марко Трачки, Свети Онуфрије, Свети Павле Тивејски

9. Свети Димитрије, Свети Георгије, Свети Јован Рилски, Свети Јоаким Сарандапорски

10. Свети Георгије

11. Свети Теодор Тирон и Свети Теодор Стратилит

12. Свети апостол Павле

13. Свети апостол Петар

14. Свети Константин, Света Јелена, Свети Нестор

15. Света Петка

на је визија пророка Језекиља са Христом Емануилом који седи на дуги, окружен светлошћу и симболима јеванђелиста; испод њега је стеновити предео са бистрим језером и рибама, док су са страна пророци Језекиљ и Авакум. На полеђини иконе насликане су фигуре Богородице са епитетом Катафиги и св. Јована Богослова, а између њих, на златној основи, исписан је делом оштећени помен наручиоца. Према Герасимову, који је после конзервације иконе био у најбољој прилици да га прочита и на основу сачуваних трагова предложи његову реконструкцију, стајало је [Ἑλένη ἐ]ν Χ(ριστ)ῷ τῷ Θ(ε)ῷ πιστὴ βασίλισσα.[8]

Данашње стање белешке, са највише истрвеним самим именом, не допушта да се обичним посматрањем провери да ли је у питању заиста била василиса *Јелена*. Додуше, ниједан од многобројних аутора који су се иконом касније бавили није изразио сумњу у предложено читање, а судећи по расположивом месту на којем се име налазило, претпоставка се чини основаном.[9] Треба, ипак, приметити да је неопходно покушати да се савременим начинима снимања поуздано и потпуније прочита текст који је за многа питања изузетно важан.

Иконографска истраживања појединих тема са разних страна су приступала њиховом тумачењу, особито Визији пророка Језекиља, за коју је А. Ксингопулос још 1934. опазио да понавља познати мозаични приказ из V века у Солуну.[10] Фигура

[8] T. Gerasimov, *L'icone*, 284.

[9] Увећани снимак натписа и реконструкција његове целине (T. Gerasimov, *L'icone*, 283) не дају довољно увида у трагове на основу којих је прочитано име Јелена. Наиме, упрошћени цртеж не показује да ли се читање имена ослањало само на назначене делиће слова или је било и других трагова, можда и у промењеном тону подлоге. Не би требало сумњати ни да је стајао епитет πιστή, чији је први део оштећен, али није у свему јасан претпостављени изглед првих слова, особито у вези са обликом и положајем који има велики спиритус изнад средине речи.

[10] *Une copie de la Mosaïque de Latomos faite au XIVe siècle*, Byzantion X 1 (1935) 390. Cf. E. Tsigaridas, *Latomou Monastery (The Churche of Hosios David)*, Thessaloniki 1988, 35–50 (са прегледом литературе).

Христа на икони из Поганова обележена је епитетом ὁ ἐν τὸ Λατόμου θαῦμα,[11] што је непосредно указивало на везу са чувеним Латомским манастиром (познатим под називом Осиос Давид). Стара солунска представа је, иначе, била окружена живим предањем, па је чудо које се збило у време рада на мозаику, опис његовог изгледа и познију повест у XII веку забележио монах Игњатије, доносећи податке значајне и за разумевање његове садржине.[12] Сличну, али једноставнију, данас оштећену представу

[11] За само разумевање епитета није од важности, али треба напоменути да је у првом издању (T. Gerasimov, *L'icone*, 280) омашком испуштен члан τὸ (θαῦμα), па препис у том виду наводи већи број аутора. Тачну верзију доноси К. Паскалева, *Иконы Болгарии*, 27–28.

[12] Након открића представе у апсиди цркве манастира Осиос Давид, 1927, утврђено је да се на њега односи Διήγησις Игњатија, игумана солунског манастира Акапниу. Мозаик је одмах привукао пажњу Ш. Дила (cf. Comptes rendus des séances de l'année 1927 — l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 215–218), а занимљиви извор у вези са неочекиваним налазом мозаика исцрпно је претресао V. Grumel, *La mosaïque de "Dieu Sauveur" au monastère du "Latome" à Salonique (découverte en août 1927)*, EO 29 (1930) 157–175. Διήγησις доноси драгоцен опис представе у Латомском манастиру и чуда на које подсећа наведени Христов епитет на погановској икони. Настанак мозаика легенда везује за старију историју. У Солуну је — приповеда монах Игњатије — Теодора, кћи цара Максимијана, тајно примила хришћанску веру и под изговором да диже палату, у горњем делу града, у здању које је имало изглед купатила, наручила да се у апсиди изведе лик Богородице. При крају рада, последњег јутра, мајстор је уместо свога дела са изненађењем угледао представу Христа. Теодора није допустила да се нови приказ дира и исказивала му је поштовање. Један од слугу је, међутим, обавестио о томе њену мајку, царицу, али је Теодора мозаик пажљиво прекрила слојем малтера и сачувала. Када су се прилике измениле и прогони престали, а храм био преобраћен у манастир, дошао је из нитријских планина у Египту један монах, по имену Сенуфије, који се усрдним молитвама непрестано обраћао Богу да му укаже милост и допусти да га види у обличју у којем ће се појавити када буде судио на земљи. Једног дана, када је Сенуфије био сам у цркви, подигла се олуја, земља затресла уз тутњаву грома и уздрмала темеље, а стари Христов лик, као сјај сунца усред ноћи, поново је заблистао у апсиди. Видећи га, монах Сенуфије је узвикнуо хвалу Господу и испустио душу. Монаси су га, завршава Игњатије, сахранили на месту где је

Визије добила је крајем XII века и гробна црква Бачковског манастира, због чега су исцрпне анализе посвећене односима наведених варијаната, њиховим литерарним изворима и, нарочито, односу према *Поучном казивању* монаха Игњатија.[13]

Друга страна иконе са фигурама Богородице и св. Јована Богослова подсетила је старије писце на главне личности из сцене Распећа које су овде насликане без Христове фигуре на крсту. Оне су навеле на различите претпоставке о могућим разлозима њиховог издвојеног приказивања, изузетног и по томе што је Богородица у овом избору ликова добила веома редак епитет Катафиги.[14] Г. Бабић је, међутим, скренула пажњу да св. Јован овде нема изглед младог апостола, као у Распећу, и тиме отклонила могућност да су личности потицале из ове сцене.[15] У ставу античког беседника, са карактеристичним покретом руке — и поред нагнуте главе која остварује извесно композиционо јединство са држањем Марије — Јован Богослов је очевидно насликан као самостална фигура чија је веза са осталим представама овде могла бити друге природе. Независна је, дакле, у том смислу била и појава Богородице чији се епитет Катафиги иначе чешће сретао у поезији, означавајући уточиште (прибежиште).[16]

Ретка као тема у византијској иконографији[17], Богородица Катафиги је имала развијен култ у Солуну. Њено име је носио је-

преминуо, а на његовом гробу су се почела догађати исцељења (V. Grumel, *La mosaïque*, 163–164).

[13] A. Grabar, *À propos d'une icone*, 290–299; A. Xyngopoulos, *Sur l'icone*, 341–343; Е. Бакалова, *Бачковската костница*, София 1977, 67–68, 70.

[14] A. Grabar, *À propos d'une icone*, 290–299; A. Xyngopoulos, *Sur l'icone*, 343–348.

[15] G. Babić, *Sur l'icone*, 61.

[16] A. Xyngopoulos, *Symbolai*, 12 (cf. S. Eustratiades, *Ἡ Θετόκος ἐν τῇ ὑμνογραφίᾳ*, Paris 1930, 33). A. Grabar, *À propos d'une icone*, 302, издвојио је неколико њених епитета из дела византијских химнографа: καταφυγὴ κραταιά, καταφυγὴ ὀχυρά, καταφυγὴ τῶν πιστῶν, καταφυγὴ σεπτὴ τῶν ἀνθρόπων, καταφυγὴ τῶν ψυχῶν.

[17] A. Xyngopoulos, *Sur l'icone*, 348, наводи само два позната примера Богородичине представе означене Катафиги: њен лик у попрсју са дететом

дан храм са околном четврти коју спомињу средњовековни извори.[18] Своју популарност Богородица Катафиги је овде дуговала вези са страдањем заштитника града св. Димитрија. У једној од подземних галерија, изнад којих је касније подигнута црква њеног имена, Димитрије је проповедао хришћанско учење и био ухваћен од Максимијанових војника.[19] Студија А. Ксингопулоса је одстранила неспоразуме који су пратили старије покушаје убикације Богородице Катафиги.[20] Они су је видели у доњем делу града или у чувеној светињи Богородици Ахиропиитос. Χαλκευτικὴ στοά, где је почело страдање св. Димитрија, налазило се у западном делу агоре[21], због чега Ксингопулос, ослањајући се на положај више објеката које извори с тим у вези спомињу, закључује да га треба тражити у близини Богородице Халкеон (Казанџилар џамије), где се до данас негује вештина обраде бакра.[22]

У живописној светковини која је прослављала патрона другог града Царства, храм Богородице Катафиги је имао посебно место. У једној беседи коју је негде пред крај живота, као архиепископ, Григорије Палама[23] одржао у солунској катедрали 25. октобра — уочи празника св. Димитрија — подсетио је вернике на стари обичај да тога дана, сваке године, свечана поворка, појући црквене песме, понавља пут његових искушења од подземне одаје уз Богородицу Катафиги, преко стадиона где је страдалника чекао Максимијан, до места на којем је мучен и погубљен.[24] Средином XIV столећа, верницима Солуна се у истој прилици обратио и номофилакс Константин Арменопул[25], и сам помињући ход у спомен великомученика.[26] Литија се, види се из наведених описа, кретала од Богородице Катафиги, пролазила διὰ τῆς λεωφόρου (Via Egnatia) и након задржавања у Богородици Ахиропиитос, где је говорио Арменопул, узлазила до Светог Димитрија.[27] У његовој древној базилици се потом обављало вечерње.

Поштовање Богородице Катафиги у Солуну сеже у прошлост дубљу од проповеди из друге половине XIV века, па се у једној од њих посебно истиче да је обичај којим се процесијом од Богородичине светиње подсећало на муке св. Димитрија веома стар. А. Ксингопулос је изложио и претпоставку да је икона Богородице Катафиги постојала пре него што је изграђена црква њој у част и да је тек касније — због епитета који је носила — њен култ био повезан са традицијом да је св. Димитрије у подземним просторима налазио уточиште и окупљао вернике. Сасвим је могуће да је у храму постојала икона са одговарајућим Богородичиним ликом, чак и да је била старија од здања. Сама претпоставка не допушта, ипак, да се даље разматра питање које би нас могло занимати: да ли је Богородица Катафиги

на икони из XVII века у месту Меса Бурго на Китери и стару фреску откривену у апсиди једне капеле у Цариграду — cf. F. Dirimtekin, *Découverte d'une fresque de la Vierge à Istanbul*, CA X (1959) 307–308, fig. 1, 2. — Икону из XVII в. Ксингопулос спомиње већ у чланку *Symbolai*, 12.

[18] A. Xyngopoulos, *Symbolai*, 7 и д.; R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins (Bithynie, Hellespont, Latros, Galèsios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique)*, Paris 1975, 389–391 (где се шире разматрају вести које упућују на положај храма).

[19] A. Xyngopoulos, *Symbolai*, 8–11.

[20] Питање где се налазила црква Богородице Катафиги било је и касније предмет расправе: A. Xyngopoulos, *Ἡ Καταφυγή*, Ἑλληνικά 13 (1954) 331–336; S. Pelekanidis, *Παρατηρήσεις τινὲς εἰς Συμεὼν Θεσσαλονήκης „Διάταξις ἀκριβὴς τῆς ἑορτῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου"*, Μακεδονικά 4 (1960) 410–415; A. Xyngopoulos, *Καταφυγὴ — Ἀχειροποίητος*, Μακεδονικά 4 (1960) 441–448; cf. R. Janin, *Les églises*, 389–391.

[21] A. Xyngopoulos, *Symbolai*, 10.

[22] *Исто*, 13–17; исти, *Ἡ Καταφυγή*, 334–336. На везу агоре са мартиријем св. Димитрија и свечану поворку њему у спомен указује и налаз фреске из ранохришћанског доба — Ph. M. Petsas, *Χρονικὰ ἀρχαιολογικὰ 1966–1967*, Μακεδονικά 9 (1969) 150, πίν. 44–45.

[23] Умро је 14. новембра 1357 — E. Trapp, *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, 9, Wien 1989, № 21546.

[24] A. Xyngopoulos, *Symbolai*, 8–9.

[25] *Исто*, 8.

[26] *Исто*, 9.

[27] *Исто*, 18.

на погановској икони поновила изглед старије представе и да ли се уопште држала извесне традиције? Као што је познато, епитет није морао да буде везан за одређен иконографски тип, па су се врло различитим ликовима придавале исте особине и истицале уз њихово име. С друге стране, приказ свете личности могао је да се прилагоди значењу или улози која му је приписивана. Чини се да држање и покрет Богородице на икони из манастира Поганова нису без посебног разлога били преузети из расположивог иконографског програма, тј. да њена сличност са изгледом Мајке Божије испод крста није била случајна. Осећајност и саучешће са онима који у невољи очекују помоћ, видећи у Богородици прибежиште могли су да утичу на изглед близак или чак подударан са њеним ликом из Распећа.

У необичној тематској замисли двојне погановске иконе очевидно је основну поруку носила сложена пророчка визија на њеној предњој страни. Разлажући њену садржину и поредећи је са другим представама, А. Грабар је утврдио низ сличности и разлика, као и вишеструке компоненте које су је чиниле изузетном.[28] У вези са њеном варијантом у гробној цркви Бачковског манастира, Е. Бакалова се вратила изворима теме у ранохришћанској уметности, особито Истока[29], и сматрала, као С. Манго, да би је, с обзиром на коришћење текстова различитих пророка, требало називати „старозаветном теофанијом".[30] Смисао саме композиције у целини зидног украса Бакалова је налазила у намени бачковског здања и повезивала са Апокалипсом св. Јована Богослова и Другим доласком Христовим.[31] Такво значење

[28] A. Grabar, *À propos d'une icone*, 291 et pass.

[29] Примерима које је уочио A. Grabar, *Les sources*, 374, додала је и друге који заједно показују да су теме ове врсте биле веома распрострањене и да су се сретале од Рима, преко Мале Азије и гробница у Бавиту, до Грузије и Јерменије (Е. Бакалова, *Бачковската костница*, 68).

[30] Е. Бакалова, *Бачковската костница*, 68 (cf. C. Mango, *Materials for the Study of the Mosaics of St. Sofia at Istanbul*, Washington 1962, 34).

[31] Е. Бакалова, *Бачковската костница*, 69–70.

Визије могло се опазити још у спису солунског игумана из XII века који је саопштио чудесно откриће мозаика у Латомском манастиру: монаху Сенуфију се тада испунила молба да упозна Господа *у изгледу који ће имаши када буде судио на земљи*.[32]

Богато тумачење пророчке визије донела је Г. Бабић, која је одредила и њено место у тематској целини двостране погановске иконе. Анализу иконографских елемената и оцену А. Грабара она је проширила запажањем промена и допуна које је приказ добио у односу на старија дела. Представа је овде речитије показивала везу са Апокалипсом и упућивала на разлог због којег је њен писац, св. Јован Богослóв, на полеђини слике стекао место поред Богородице Катафиги.[33] С друге стране, Г. Бабић се посебно задржала на апокрифној традицији која је могла да представља основу за разумевање заједничке представе Богородице и св. Јована.[34] Христос је са крста своме најмилијем ученику поверио бригу о мајци и она је код њега остала до смрти. Према причи, Богородица је са апостолом Јованом била у сродству и нашла је *уточиште* у његовом дому.[35]

Тематска целина није без разлога остала усамљена у византијском иконопису, па се непосредно могла објаснити једино личношћу наручиоца и мотивима који су утицали на необичан избор представа. И ранија тумачења су на одређен начин настојала да питање садржине доведу у непосредну везу са ктиторком иконе, василисом Јеленом. Већ је Т. Герасимов, прочитавши запис на полеђини, изразио уверење да је у питању кћи господина Константина Дејановића, која се 1392. године удала за византијског цара Манојла II.[36] Претпоставка је широко прихваћена, јер је сама титула ἡ βασίλισσα, у дословном преводу *царица*, природно на то

[32] V. Grumel, *La mosaïque de "Dieu Sauveur"*, 163.

[33] G. Babić, *Sur l'icone*, 63–64 (са исцрпном литературом).

[34] *Исшо*, 61.

[35] A. Grabar, *À propos d'une icone*, 300–302; G. Babić, *Sur l'icone*, 61 (уп. Ј. Поповић, *Жишија свеших за месец сейшембар*, Београд 1976, 529 и д.). Апостоли Јаков и Јован су били синови Заведеја и Јосифове кћери Саломије.

[36] T. Gerasimov, *L'icone*, 284.

упућивала — као што је речено, на фасади погановске цркве сачувана су имена оснивача господина Константина и госпође Јелене, за која се држало да помињу моћног господара жеглиговског краја и његову кћер, византијску царицу српског порекла.[37] С обзиром да је уз њено име већ назначена титула, Јелена је дело могла

---

[37] Натписе *господин Константин*, *госпођа Јелена* и *Јован Теолог*, уклесане у округле камене плоче на западној фасади, први је опазио и објавио књижевник М. Ракић који је само неколико месеци након ослобођења пиротског краја од турске власти, 1878, посетио до тада непознати манастир — М. Ракић, *Из Нове Србије*, Отаџбина 6 (Београд 1881) 425 (= *Из Нове Србије*, Лесковац 1987², 179). Према Ракићу, С. Новаковић је био мишљења да се натписи односе на Константина Дејановића и његову *супругу* Јелену, који су манастир подигли или обдарили богатим прилозима (*исто*, 428–429). Схватање С. Новаковића усвојили су, такође, арх. Д. Милутиновић и М. Валтровић, који су исте године, можда само неколико недеља после Ракића, дошли у околину Пирота и Трна да снимају непознате споменике старог градитељства — Д. Милутиновић — М. Валтровић, *Извештај Уметничком одбору Српског ученог друштва*, ГСУД 48 (1880) 452. Неколико година касније, 1883, имена ктитора је преписао и К. Јиречек који се у манастиру задржао путујући из Цариброда у Трн. Као и С. Новаковић, он је господина Константина, „једног од јужнословенских кнезова", и госпођу Јелену сматрао добротворима или оснивачима манастира — K. Jireček, *Cesty po Bulharsku*, Prag 1888, 362; cf. idem, *Das Fürstenthum Bulgarien*, Prag–Wien–Leipzig 1891, 461; исти, *Княжество България, II, Пътувания по България*, Пловдив 1899, 496. У малом монографском раду о споменику њихова имена донео је, затим, Th. Schmit, *Die Malereien des bulgarischen Klosters Poganovo. Einige Worte über mittelalterliche bulgarische Kunstdenkmäler*, BZ 16 (1908) 123, додавши да му личности нису познате. Нешто пре тога, Ј. Иванов је, попут Новаковића, изразио уверење да је у питању био господин Константин Дејановић, али поменут са *ћерком царицом Јеленом* — Й. Иванов, *Северна Македония. Исторически издирванья*, София 1906, 129. Исто мишљење је опрезно заступао В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији*, Сремски Карловци 1920, 120, а затим су га са поверењем или одређеном обазривошћу изражавали и други аутори — Г. Баласчев, *Бележки върху изкуството в българските земи през средните и по-нови векове*, София 1920, 44; В. Петковић, *Стари српски споменици у Јужној Србији*, Београд–Земун 1924, V, 24; исти, *Стари српски споменици у Јужној Србији*, Скопље и Јужна Србија, Београд 1925, 18; А. Грабар, *Погановскиият манастир*, Известия на Българския археологически институт IV (1926/7, София 1927) 172–173 (где је

наручити тек по доласку на византијски двор, и то након погибије свога оца, маја 1395, а затим послати на дар задужбини коју је пре тога с њим подигла и посветила св. Јовану Богослову.[38]

Темељно претресајући питање наручиоца иконе, Г. Бабић је уверљиво побила мишљење да у василиси Јелени треба видети кћер Константина Драгаша. Разноврсни и поуздани примери

аутор по сопственом препису донео имена ктиторâ и патрона цркве); idem, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Paris 1928, 337. Схватање да су Дејановићи подигли манастир Поганово оспорио је Ђ. Радојичић, *Манастир Поганово*, Богословље II 4 (1927) 301–306, наводећи разлоге који ће овде бити одвојено размотрени. И М. Васић је, независно од њега, био врло критичан према идеји да је ктитор био Константин Дејановић, истичући да је то „само једна претпоставка, по невољи постављена, без икаквих доказа". Сам споменик, сматрао је, својим одликама говори за доцније доба постанка, коју годину пре 1500 — М. Васић, *Жича и Лазарица. Студије из српске уметности средњег века*, Београд 1928, 154. Старије схватање, при томе, није напуштено, па га је у монографији о Поганову и даље заступао К. Мијатев. У Константину је видео сина деспота Дејана и деспотице Евдокије-Доје, јединог — наглашавао је — велможе овог имена на ширем подручју. Као и Иванов, Мијатев је био уверен да је Константин био ожењен Кера Тамаром, ћерком бугарског цара Јована III Александра, и да је као његов зет, са стеченом деспотском титулом, приказан у кругу владарске породице у познатом Лондонском четворојеванђељу из 1355/6. године. За госпођу Јелену је истакао да би у њој најприродније било видети Константинову супругу — можда његову другу жену, с обзиром на вест да је Кера Тамара, веровао је, касније била дата султану Мурату; ипак, у закључку, и Мијатеву се најприхватљивијим чинило да је Јелена из натписа на фасади била Константинова кћи, а да је споменик морао бити подигнут пре него што се она удала за цара Манојла II (К. Мияатев, *Погановскиият монастир*, София 1936, 16–21). Господин Константин свакако није био иста личност са зетом бугарског цара Јована III и није био деспот — то је сматрао већ Ђ. Радојичић, *Једна глава из „Живота Стефана Лазаревића" од Константина Филозофа*, Хришћански живот 6 (1927) 139, нап. 2. Питање личности Константина Драгаша и титуле коју је носио посебно су расправили Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960, 154, 174–176, и Г. Острогорски, *Господин Константин Драгаш*, ЗФФ VII 1 (Београд 1963) 289–292. О *деспоту* Константину вид. Х. Матанов, *Кой е бил деспот Константин от миниатюрите на Лондонското евангелие*, Исторически преглед 7 (София 1985) 47–56.

[38] T. Gerasimov, *L'icone*, 288.

сведоче да високо достојанство ἡ βασίλισσα, са епитетом πιστή, није носила царева, него деспотова жена.[39] Царица је, додуше, имала титулу сличног облика ἡ βασιλίς (-ίδος), али се најчешће називала деспином (ἡ δέσποινα). Сама Јелена Драгаш, чије је име са пуним достојанством владарке у различитим приликама бележено, носила је титуле автократорисе, деспине и августе.[40] Погановску икону је, дакле, наручила једна *дес͞потица* по имену Јелена.[41] Имајући у виду време на које су упућивале стилске одлике, Г. Бабић је слику основано везала за Јелену, жену деспота Јована Угљеше, а унутрашњом анализом дела показала разлоге необичног избора представа и открила њихове међусобне везе. Икона је настала свакако након Маричке битке у којој је живот изгубио деспот Јован Угљеша, па је Јелена, молећи за спас његове душе, за главну представу одабрала пророчку визију чији је сотириолошки карактер уочио већ А. Грабар. Приказ из Латомског манастира преиначен је и проширен елементима који су откривали непосредну везу са Апокалипсом, због чега је на полеђини место добио и њен аутор св. Јован Богослов. Појава Богородице са епитетом Катафиги имала је двоструко значење: подсећала је на уточиште које је у кући св. Јована мајка Христова нашла и истовремено оличавала прибежиште које је сама деспотица Јелена у свом несрећном животу тражила. Као и Богородица, Јелена је изгубила сина јединца, младог Угљешу Деспотовића који је сахрањен у главној хиландарској цркви, а затим и мужа који се са братом, краљем Вукашином супротставио надирању Турака. Најзад, остала је и без дома у Серу који је већ новембра 1371. био у рукама деспота Манојла Палеолога. „Тема *у͞точишт͞а* ујединила је све

[39] И раније, у другој прилици описујући погановску икону, Г. Бабић је истакла да се запис односио на деспотицу, а не на царицу (G. Babić, *Ikone*, 24–25, № 32 и 33). Природан је отуда био закључак да Јелена Драгаш, без обзира да ли је са оцем подигла манастир, није могла бити и наручилац иконе (Г. Бабић-Ђорђевић — В. Ђурић, *Поле͞т уме͞тнос͞ти*, 159).

[40] G. Babić, *Sur l'icone*, 62 (са изворима и литературом).

[41] G. Babić, *Ikone*, на нав. месту.

личности, легендарне и историјске, подсећајући на патње деспотице Јелене која је право уточиште могла да нађе једино у мајци Христовој, на икони означеној ἡ Καταφυγή.“[42]

Тумачење Г. Бабић, овде изложено у сведеном облику, пропраћено је свестраном анализом представа и историјске основе који не остављају места сумњи да у ктиторки погановске иконе треба видети образовану и даровиту деспотицу из Сера. Дело је било наручено вероватно крајем 1371. или нешто касније.[43] Већ пре тога, оплакујући сина, а доцније, као монахиња Јефимија, тужећи за кнезом Лазаром на чијем је двору живела, писала је осећајне и танане стихове, а њено познавање византијске литерарне традиције[44] и теолошка култура чинили су је изузетном у круговима византијске и српске аристократије овог времена на ширем солунском подручју. Жена Јована Угљеше није, иначе, била једина деспотица Јелена на коју би се могло помишљати, имајући у виду доба којем погановска икона припада. Личности овог имена треба овде поменути само због потпуности историјске основе која се разматра.

На самом серском двору, поред старе царице, често име Јелена носила је деспотова сестра, удата за господина Николу Радоњу Бранковића, а у Србији и супруга краља Вукашина. Он је, међутим, према старим летописима и Мавру Орбину, пре уздизања за краља и сâм извесно време био деспот.[45] По свему суде-

[42] G. Babić, *Sur l'icone*, 62.

[43] *Ис͞то*, 65.

[44] У Јелениној молитви на малом диптиху, поклоњеном Хиландару након смрти њеног сина, Г. Бабић је на једном месту препознала парафразу сличне садржине из песме Романа Мелода, која се односила на осећања Мајке Божије под крстом — *ис͞то*, 65, н. 67.

[45] Љ. Стојановић, *С͞тари ср͞пски родослови и ле͞то͞писи*, Београд — Сремски Карловци 1927, 84–85; М. Орбин, *Краљевс͞тво Словена*, Београд 1968, 43. Г. Острогорски истиче значај ових извора и сматра да је Вукашин „прво, изгледа, добио деспотски венац, а затим краљевску круну“ (Г. Острогорски, *Серска облас͞т ͞после Душанове смр͞ти*, Београд 1965, 14), напомињући да у томе „нема ничег невероватног“ (*ис͞то*, 11–12).

ћи, исто достојанство су браћа добила једновремено, највероватније након смрти моћног Војислава Војновића (септембра 1363) — негде после јануара 1364, када је Вукашин последњи пут споменут без титуле.[46] Најзад, два великаша су 1365, упоредо, досегла још виши степен политичке моћи и угледа — Вукашин је крунисан за краља и постао царев савладар, док је Угљеша стекао независан положај над серском облашћу и у потписима истицао титулу самодршца.[47] Од двеју истоимених супруга браће Мрњавчевића, дакле, и друга је, верујемо, извесно време била деспотица, па је у грчком запису могла да буде поменута као василиса.

Слично је било и са Јеленом, ћерком угледног Радослава Хлапена, која се удала за младога краља Марка. Њихова веза није била срећна и Марко је из непознатих разлога супругу вратио оцу, али је након Маричке битке, када је остао без очеве подршке, „своју првовенчану жену" морао да узме натраг. Јелена, међутим, ни тада није дуго остала са њим. Ако се остави по страни позније казивање Мавра Орбина о њеном неверству, вези са Балшом Балшићем и раскалашном животу, поуздана је, верујемо, вест да је 1374/5. пошла за деспота Јована Спату. Изложен притиску овог албанског племића на град, каже добро обавештени писац Јањинске хронике, деспот Тома Прељубовић му је дао сестру Јелену и многе дарове: у питању је била Томина полусестра или, вероватније, Хлапенова кћи из првог брака, која је тада живела на двору у Јањини.[48] Некадашња супруга краља Марка такође је, дакле, могла као жена албанског деспота носити титулу василисе.[49]

46 Г. Острогорски, *Серска област*, 8–9, 12.

47 У раду Г. Суботић — С. Кисас, *Надгробни натпис сестре деспота Јована Угљеше на Меникејској Гори*, ЗРВИ 16 (1975) 170–171), назначено питање није до краја расправљено. У оквирима разматране теме показано је једино да је Јован Угљеша постао деспот још пре јесени 1364.

48 *Τὸ χρονικὸν τῶν Ἰωαννίνων κατ' ἀνέκδοτον δημώδη ἐπιτομήν*, ed. *L. Vranoussis*, Athina 1965, 85; Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, ЗРВИ 16 (1987) 158–160 (са литературом).

Најзад, четврт столећа доцније, деспотица по имену Јелена била је и супруга Стефана Лазаревића.

Иако су припадале раздобљу које је шире одређено ликовним одликама погановске слике, ниједна од наведених личности није, као деспотица из Сера, својим особинама, начином живота и књижевним делом посведочила да у њој треба видети особу чије је име сачувано на полеђини иконе.[50] Њу је Г. Бабић поуздано препознала и издвојила из богатог историјског контекста. Сензибилна и широке културе, Јелена је пре свих других могла да изабере представе које су изражавале њене молитве за спасење и оличавале њену судбину.

При анализи историјских околности и тематског програма погановског дела остало је, ипак, незапажено да се *сукоб на Марици одиграо у петак 26. септембра, на дан посвећен светом Јовану Богослову*. У сећање на трагични тренутак ова се подударност није урезала као празник св. Вита у традицији Косовског боја, иако је тога дана хришћанска црква славила већу личност. Чињеница да је у њеној сенци пострадао серски деспот веома је, међутим, важна за схватање погановске иконе.

Појава старог јеванђелисте и надахнутог писца Откровења била је, видели смо, предмет различитих тумачења сликане садржине и могла се разумети само посредно, спонама ишчита-

49 Титула деспотице је била високо цењена, али би требало да је Хлапенова кћи ову титулу стекла пошто је већ била краљица.

50 Површно је мишљење да би наручиоца погановске иконе, због ктиторске белешке на грчком, пре требало тражити међу Комнинима и Палеолозима него у круговима српског и бугарског племства. Управо највећи споменик у околини Сера чији су дародавци били српски владари и властела, манастир Светог Јована Претече на Меникејској гори, добио је фреске залагањем господина Николе Радоње, где су не само сви сакрални текстови него и натпис који говори о смрти његове жене и кћери исписани на грчком (уп. A. Xyngopoulos, *Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ καθολικοῦ Μονῆς Προδρόμου παρὰ τὰς Σέρρας*, Thessaloniki 1973).

ним махом из апокрифног казивања. Околност да се догађај који је судбоносно утицао на даљи живот серске државе одиграо на дан св. Јована Теолога до краја затвара круг идеја сабраних на погановској слици, а њено порекло неоспорно везује за Јелену, супругу деспота Јована. *Он је йогинуо уйраво на йразник айосшола чије је име носио, йа се, йриродно, њему Јелена обрашила молишвом за сйас десйошове душе — шемашика је, дакле, йосебно одабрана и зашо осшала јединсшвена, са визијом есхашолошког каракшера на йредњој и фигурама Јована Богослова и Богородице Кашафиги на задњој сшрани.* Смисао појаве последњег лика већ је објашњен судбином и положајем деспотице Јелене. Приморана да напусти Сер, она се свакако најпре склонила у утврђени Солун и ту провела извесно време пре него што се упутила у Србију.

Да ли је деспот Манојло уз Јеленину сагласност, пошто је избегла у Солун, кренуо ка Серу или је њен долазак био последица већ успостављене нове владавине над градом не види се из штурог податка да је Палеолог ушао у Сер новембра 1371.[51] Чини се вероватним да је Јелена убрзо након пораза, можда и непун месец касније, приспела у Солун, где је могла да дочека највећу светковину града, дан његовог заштитника св. Димитрија. Ако ова претпоставка има основе, могла је деспотица присуствовати и описаној верској поворци која се 25. октобра, у навечерје празника, кретала од Богородице Катафиги, изнад подземних простора у којима је проповедао солунски великомученик, преко Богородице Ахиропиитос, до његове велике цркве.

Деспотица Јелена је свакако добро познавала култ Богородице Катафиги којој се обраћала, видећи у њој своје уточиште, па њен лик није могао да настане — као што се помишља — и независно од локалног поштовања. Исти епитет се, додуше, уз

[51] Према запису у једном рукопису из Протата — P. Papageorgiou, *Αἱ Σέρραι καὶ προάστεια, τὰ περὶ τὰς Σέρρας καὶ ἡ μονὴ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου*, BZ III (1894) 316, σ. 2; Г. Острогорски, *Серска обласш*, 144.

њено име јављао и у песништву, али је Богородица Катафиги на икони морала бити насликана под непосредним утицајем солунске традиције и места које је њена светиња имала у граду. На то упућује и карактер представе на предњој страни слике. Сложена пророчка визија, иако измењена у односу на старији мозаични приказ ове теме у Солуну, била је обележена као *Чудо у Лашому*, и ширила легенду о исцелитељској моћи места где се оно десило.

У граду богатом сликарским радионицама деспотица је нашла врсног уметника, кадрог да њене мисли и молитве изложи на икони представама ретке иконографије и необичног слога. Судећи по садржини, у часу када је сликано, дело није било намењено одређеном храму, па га је, највероватније, Јелена однела са собом у Србију. Неизвесно је, међутим, да ли је слика доспела у Поганово као дар саме деспотице или касније, посредством других личности. Пре упуштања у претпоставке требало би осниваче манастира сигурније наслутити на још увек неодређеној историјској основи или бар ближе утврдити време када је споменик подигнут.

Уверење да је ктитор Поганова био господин Константин Драгаш изражено је већ у првим белешкама о манастиру, начињеним после ослобођења ових крајева од турске власти (1878). Након чишћења иконе и читања записа са именом василисе Јелене[52] оно је само стекло шири број присталица — откриће се, наиме, чинило коначном потврдом да је на фасади Светог Јована Богослова, поред Константиновог, било уклесано име *царице Јелене Драгаш*: икона у манастиру, сматрало се, била је такође њен дар.[53] Знало се истовремено да је Јелена са супругом Манојлом

[52] T. Gerasimov, *L'icone*, 284.

[53] A. Grabar, *À propos d'une icone*, 289; idem, *Sur les sources*, 372, и други аутори. Једино је A. Xyngopoulos, *Sur l'icone*, 348, истакао могућност да је у питању била царица Јелена, кћи Јована Кантакузина, удата за Јована V Палеолога, која је с њим боравила у Солуну 1354. године. Ова претпоставка, међутим, није прихваћена. — О Јелени Драгаш: Д. Анастасијевић, *Једина*

II, октобра 1395, након очеве погибије на Ровинама, приложила цариградском манастиру Петри 500 перпера којима је требало да се купи имање и тиме обезбеди сталан извор прихода потребан за помене њеном оцу, господару Србије.[54] Царица Јелена је и Дионисијевом манастиру на југу Атоса даровала скупоцен оковани крст са часним дрветом, који се у њему чува са изузетним поштовањем.[55] Мање упућеним се при томе чинило да су све ове светиње имале истог патрона, св. Јована Богослова, за чији су култ били везани Дејановићи. Њему је заиста био посвећен манастир Земен, али ктитори нису били Константинови родитељи, деспот Дејан и деспотица Евдокија, него један непознати властелин и његова супруга Доја, који су живели у овом крају.[56] С дру-

византиска царица Српкиња, Братство XXX (Београд 1939) 26–40; *Додатак: Ђорђа Схоларија „Утешна реч цару Константину приликом смрти госпође његове матере“* (превод), 40–48; исти, *Још једна беседа поводом смрти Јелене Драгаш*, Братство XXXI (1940) 78–84; исти, *Трећа посмртна беседа Јелени Драгашевој*, Братство XXXI (1941) 50–54.

[54] Ђ. Радојичић, *Листина манастира Петре од октобра 1395 год. као извор за хронологију битке на Ровинама. Прилог. Листина манастира Петре од октобра 1395 год. и потврда цариградског патријарха у српском преводу*, Богословље II 4 (Београд–Земун 1927) 293–301; Г. Острогорски, *Господин Константин Драгаш*, 291.

[55] В. Мошин, *Крст царице Јелене, кћери кнеза Драгаша*, Уметнички преглед 5 (Београд, фебруар 1938) 136–137; Ἀρχιμ. Γαβριήλ, *Ἡ ἐν Ἁγίῳ Ὄρει ἱερὰ μονὴ τοῦ Ἁγίου Διονυσίου*, Athina 1959, 72; Г. Острогорски, *Господин Константин Драгаш*, 289.

[56] Портрети не приказују деспота Дејана и чланове његове породице нити се натпис односи на њега као наручиоца зидног сликарства — Ђ. Стричевић, *Једна хипотеза о титуларном имену српских деспота XIV века*, Старинар VII–VIII (1956–1957) 115–116; Л. Мавродинова, *Земенската църква*, София 1966, 7–8; иста, *Земенската църква. История, архитектура, живопис*, София 1980, 138 и д. (где у Дејану види другу личност овог имена). С обзиром да се име јавља у генитиву, Х. Матанов, *Кой е бил деспот Константин*, 55, нап. 79, не искључује могућност да је Дејан овде споменут као сродник непознатог ктитора. Колега С. Смјадовски је предао у штампу посебну студију о натписима земенске цркве, где разматра и питање представљених личности — натпис спомиње деспота Дејана вероватно као сизерена

16. Богородица шира од небеса

17. Источник премудрости Светог Јована Златоустог и Рођење Богородице

18. Прање ногу

19. Скидање с крста и оплакивање Христово

20. Јеванђелист Лука

21. *Свети Јован Богослов и ученик му Прохор*

22. *Причешће апостола хлебом, детаљ*

23. *Поклоњење жр͞тви, де͞таљ*

24. *Поклоњење жр͞тви, де͞таљ*

25. *Исус Христос*

ге стране, престонички манастир са чувеном болницом коју је подигао краљ Милутин славио је, као и Дионисијат на Атосу, св. Јована Претечу, а не св. Јована Теолога.[57]

Занимљиво је да увређена мисао о господину Константину и његовој кћери као ктиторима Поганова није напуштена ни када се показало да је икону могла наручити само жена једног деспота.[58] Штавише, то уверење није поколебано ни претпоставком да је у своме другом браку Константин био ожењен Евдокијом, ћерком трапезунтског цара Алексија III Комнина.[59] Наиме, њена појава је унела нове несагласности у схватање када је и под којим условима Константин могао бити оснивач Погановског манастира: Евдокија се могла за њега удати после погибије свога првог мужа, 24. октобра 1386, и требало би да је у браку са Константином била до краја његовог живота, 17. маја 1395. На погановској цркви, међутим, примећено је, нема Евдокијиног имена.[60] Изложене претпоставке једна другу чине неодрживом. Ако се вест о Евдокијиној удаји односила на Константина Драгаша а не на неку другу особу, искључено је да би између 1387, када је такав брак могао бити склопљен и битке на Ровинама, 1395, уз Константина била наведена само његова кћи, а не и супруга.[61]

непознатог властелина који је са женом Дојом и децом насликан у цркви као њен ктитор.

57 М. Живојиновић, *Болница краља Милутина у Цариграду*, ЗРВИ 16 (1975) 105–115 (са старијом литературом).

58 G. Babić, *Ikone*, № 32 и 33; Г. Бабић-Ђорђевић — В. Ђурић, *Полет уметности*, 158.

59 И. Ђурић, *Евдокија Комнина и њен муж Константин Драгаш*, ЗРВИ 22 (1983) 260–266; исти, *Сумрак Византије (време Јована VIII Палеолога) 1392–1448*, Београд 1984, 77–78.

60 И. Ђурић, *Евдокија Комнина*, 270.

61 Уколико би се о Константину Драгашу као ктитору Поганова ипак размишљало, на фасади би могло да буде наведено само име његове *жене* Јелене. Као што је речено, у ово је био уверен већ С. Новаковић кад се упознао са налазом М. Ракића и, затим, документацијом Д. Милутиновића и М. Валтровића, који су пиротски и трнски крај обишли 1878 — М. Ракић, *Из*

Најзад, да Поганово свакако није била главна задужбина господина Константина, чини се, говори и једна вест из Кратких хроника.[62] Након освајања Трнова у лето 1393, Константин је добио од Бајазита Илдирима на дар мошти св. Илариона Мегленског и пренео их у манастир Таксијарха у Сарандапору (Светог Јоакима Осоговског), где је старо здање за ту прилику обновио. Да је Поганово било његов споменик — подигнут знатно даље на северу, у брдовитом пределу и заштићен кланцима Јерме — природно би било да је драгоцене реликвије поверио на чување безбедније смештеном братству.

Остаје зато да се размотри сама основа на којој почива мишљење да је ктитор Поганова био Константин Драгаш. Добија се утисак да је већ А. Грабар наслутио осетљивост овог питања кад је у вези са положајем манастира напоменуо да је вероватно негде у близини била граница његових поседа.[63] Све старије вести о областима Дејановића, као и позније које их обележавају као Константинову земљу, сведоче да су они држали жеглиговски крај,

Нове Србије, 428–429; Д. Милутиновић — М. Валтровић, *Извешшај*, 452. Г. Баласчев је такође био мишљења да се Константинова *ūрва суūруга* звала Јелена и да је у Поганову она наведена (Г. Баласчев, *Бележки върху изкуството в българските земи*, 44). То би подразумевало да су *мајка и кħи носиле исшо име*, с обзиром да будућа владарка није могла бити рођена у евентуалном другом браку Константина Дејановића (после 1386) — зна се, наиме, да је Јелена Драгаш одмах након своје удаје 11. фебруара 1392, већ крајем исте године, родила првог сина, будућег цара Јована VIII. У оквиру двоструке претпоставке — да је Константин Драгаш са *суūругом* Јеленом изградио Поганово и затим ступио у други брак са Евдокијом — погановски храм је могао бити подигнут *само до 1386. године*. Једино у случају да се Константинова прва супруга звала Јелена, а вест о браку трапезунтске принцезе није односила на Константина Дејановића, грађење би се могло датовати и после те године. Нема, међутим, као што је познато, никаквих вести о првој жени господина Константина, па су све могућности у вези са њом отворене. Њихово разматрање због тога нема никакве сврхе.

[62] P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken, 1. Teil, Einleitung und Text*, Wien 1975, 562, № 72 A, 11.

[63] А. Грабар, *Погановскиям монастир*, 172; idem, *La peinture religieuse en Bulgarie*, 337–338.

Куманово, Кратово, Велес, Овче поље, Тиквеш, Штип, Кочане, Радовиште, Струмицу, Дупницу, Велбужд, Петрич и Мелник; део њихових поседа налазио се и на десној обали Вардара, док је на северу захватао Рилу, Прешево и крајеве око Врања.[64] Због тога, приметила је Ј. Калић још 1979 — пре него што је одбачено схватање да је икону наручила царица Јелена — на велике тешкоће наилази покушај да се помен ктитора на фасади веже за Константина Драгаша и његову кћер, јер „ништа није познато о власти те феудалне породице над подручјем Погановског манастира и пиротског краја".[65] Јасније је омеђено само језгро њених поседа у време деспота Дејана и његових синова деспота Јована и господина Константина, док је све друго, особито северно подручје, остало изван историјских извора. Тешко је претпоставити да би чланови породице Драгаш градили задужбину далеко од својих граница, па су у таквим околностима подаци о оснивању Поганова остали једини ослонац за тврдњу да је област Јерме припадала територији породице Драгаш.[66] Насупрот овом опрезном мишљењу, управо је Поганово прихватано као довољан доказ да је на северу област Дејановића допирала до Трна, због чега је и дизање манастира Арханђела Михаила у његовој близини, са триконхалном црквом сличном погановској, у горњем току Јерме, у великом броју радова везано за породицу Дејановића. Таквом обрнутом поступку у закључивању успротивио се већ Ђ. Радојичић, истичући да нема доказа да је господин Константин владао овим пределима и подсећајући да је Ј. Иванов тек на основу идентификације Константина Драгаша са ктитором манастира закључио да је његова власт допирала до трнског краја.[67]

[64] К. Јиречек, *Исшорија Срба*, II, Београд 1952², 317; Р. Михаљчић, *Крај Срūског царсшва*, Београд 1975, 174–176.

[65] Ј. Калић, *Пирошски крај у средњем веку*, Пирот 1877–1977, Пиротски зборник 8–9 (1979) 194.

[66] *Исшо*.

[67] Ђ. Радојичић, *Манасшир Поганово*, 303. Уп. Й. Иванов, *Северна Македония. Исторически издирванья*, София 1906, 129.

На ширење Дејановића и према северу — не само ка областима краља Вукашина и деспота Јована Угљеше након њиховог пораза на Марици[68] — указује једино Константинова титула на повељи којом је он Хиландару потврдио дарове војводе Дмитра. У потпису на крају исправе Константин је наведен као господар српски *и Подунавља*.[69] Податак је у науци приман с опрезношћу, јер је већ сам издавач приметио да је управо Константинов потпис са титулом касније додат.[70] Недавно је М. Благојевић, прегледајући хиландарске исправе, утврдио да је и више других потписа на документима из овог фонда дописано тек средином XIX века[71], а сам оштећени завршетак повеље Константина Драгаша допуњен тада и податком да је она издата у Приштини — изван подручја које је овај великаш држао — и то 1379, исте година када је кнез Лазар поразио Радича Бранковића и освојио Браничево.[72] Показало се, дакле, да господин Константин, деспот Јован Угљеша, Вук Бранковић и други који су у ревносној допуни хиландарских аката стекли потпис са необичним титулама нису били господари Срба *и Подунавља*. Према томе, ни једина вест која је указивала да је Константин владао северним крајевима, а Поганово при томе улазило у границе његове земље нема историјске основе.

Такав закључак поткрепљују и административне целине образоване у овим крајевима након успостављања османске власти 1395. године. Традиција снажне и велике Константинове државе одржала се већ у самом називу области која је по њему добила име. Према познијем сведочењу турског картографа

[68] Г. Острогорски, *Серска област*, 23–24, 144.

[69] Исправа којом је потврдио поклон војводе Дмитра манастиру Хиландару (С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912, 456–457).

[70] *Исто*, 457, нап. 1.

[71] М. Благојевић, *Господари Срба и Подунавља — прилог српској дипломатици*, Историјски гласник 1–2 (Београд 1983) 43–52.

[72] *Исто*, 46.

Хаџи Калфе, од Константинових области образован је Ћустендилски санџак, али околина Поганова није била у његовим границама.[73] Пописни дефтери XVI века показују да је његова врањска нахија сезала до околине Предејана[74], док је северније крајеве са Дубочицом обухватао крушевачки, а предео око манастира Поганова софијски санџак.[75]

Ипак, увређено схватање да је Поганово задужбина Константина Драгаша и у најновијим радовима представља основу за закључак да су границе његове земље на североистоку пролазиле северно од Трна.[76] Штавише, оно као да и повратно делује у свести: узима се да је трнска област припадала „Константиновој земљи" и у турској административној подели[77], мада се већ Знепоље, јужније од Поганова, наводи у прегледу кадилука софијског санџака.

За питање Поганова није довољно уочен значај једне вести добро обавештеног Константина Филозофа о трнском крају

[73] С. Новаковић, *Хаџи-Калфа или Ћатиб-Челебија, турски географ XVII века о Балканском полуострву*, Споменик 18 (1892) 42–46; К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1952², 332; Ђ. Радојичић, *Манастир Поганово*, 303.

[74] Вид. део опширнијег дефтера (број 89) из 1570, који обухвата Врањску нахију — *Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опширни пописни дефтери од XVI век за ќустендилскиот санџак*, том V, књ. IV, Скопје 1985, 149–556, са картом у прилогу.

[75] О. Зиројевић, *Три турска пописа у софијском санџаку у XVI веку*, Историјски часопис XVIII (1971) 271–275 (према дефтерима бр. 409 из првих деценија власти Сулејмана Величанственог, бр. 236 из 1545/6. и бр. 492 из 1570/1). У спису Хаџи-Калфе посебно се наводи да је Софијском санџаку припадао и кадилук Иснебол (Знепоље), јужније од Поганова — С. Новаковић, *Хаџи-Калфа*, 32.

[76] Х. Матанов, *Югозападните български земи през XIV век*, София 1986, 122–123.

[77] Трнски и радомирски крај, каже Х. Матанов, улазили су у састав Ћустендилског санџака који је „одражавао максимални обим" Константиновог „кнежевства"; ове територије су му биле придружене највероватније уз турску помоћ између 1378. и 1395. године — Х. Матанов, *Кой е бил деспот Константин*, 56.

почетком XV века. Описујући учешће одреда деспота Стефана у завршним борбама Бајазитових наследника за престо, Константин бележи да је српска војска коју је водио господин Ђурађ Бранковић са челником Радичем знатно допринела Мехмедовој победи над братом Мусом у боју код Чамурлија, у подножју Витоше, 1413. године. У знак захвалности султан је Стефану упутио поклисаре са богатим даровима који су му предали град Копријан код Ниша, предео звани Знепоље „и друга пространства".[78]

За помоћ у сламању последњег супарника Мехмед је, види се, деспота наградио и крајевима од којих је бар један део, поуздано се зна, и пре 1413. њему припадао. Сам Константин Филозоф извештава да се Муса, пошто је почетком те године савладао одметнутог војводу Хамзу, окренуо српским земљама и заузео најпре Соколац, затим Болван код Алексинца, Липовац и Сталаћ, а на крају и Копријан.[79] Деспоту Стефану, дакле, последњи од ових градова није био дарован већ само враћен. Познато је да су и на другим странама појединој властели препуштане области које је она у прошлости дуже или краће време држала. Северним деловима раније Константинове земље са Врањем, Прешевом и Иногоштем управљао је између 1402. и 1423. ћесар Угљеша, син севастократора Влатка[80] који је код Криве Паланке подигао манастир Псачу. Из самог документа којим је угледни властелин даровао своју задужбину

[78] В. Јагић, *Константин Филозоф и његов Живот Стефана Лазаревића деспота српскога*, ГСУД 42 (1875) 307–309; К. Куев, *Житието на Стефан Лазаревич од Константин Костенечки (кирилобелозерски препис)*, София 1983, л. 197б–199б; К. Куев — Г. Петков, *Събрани съчинения на Константин Костенечки. Изследване и текст*, София 1986, 409–411. Уп. Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, превод Л. Мирковића, Београд 1989, 116–117.

[79] В. Јагић, *Константин Филозоф*, 306–307; К. Куев — Г. Петков, *Събрани съчинения на Константин Костенечки*, 409–410; Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, 115–116.

[80] К. Јиречек, *Историја Срба*, I², 332.

манастиру Хиландару не види се, додуше, да су се поседи налазили и у крајевима које је касније добио његов син[81], али Константин Филозоф бележи да је Угљеша након победе Стефана Лазаревића у сукобу са Турцима близу Грачанице 1402. пришао деспоту и добио своју *земљу отачаску Врање, Иногоште и Прешево*.[82] Да ли је онда Знепоље — подручје западно од Трна са котлином Јерме, на брдском путу који је водио из Врања у Софију[83] — Стефану било предато без права која је он могао полагати на њега?

Приказујући прошлост пиротског краја у средњем веку, Ј. Калић се посебно задржала на вестима Мехмеда Нешрије о турско-српским борбама у овој области за владе кнеза Лазара. Његова хроника, писана једно столеће касније, у време Бајазита II (1481–1512), бележи да је Пирот некада био Шишманов град на граници према Србији, који је Али-паша посео са његовим земљама. Лазар је, међутим, поверио своме војводи Димитрију да се домогне овог важног утврђења, па је способни ратник успео да придобије његове становнике и преузме град. Уследио је затим турски поход у којем је околина града порушена и попаљена, због чега је и кнез упутио свога сестрића са новом војском. Он је, међутим, приспевши у Пирот, једино могао да га исели и преда ватри.[84] Уз сву опрезност коју захтева коришћење наведеног турског извора, треба придати важност податку да је предео око Пирота — не зна се у ком обиму — био

[81] М. Рајичић, *I. Основно језгро државе Дејановића. Прилози нашој историјској географији*, Историски часопис IV (1952–1953, Београд 1954) 237.

[82] В. Јагић, *Константин Филозоф*, 282; М. Рајичић, *Севастократор Дејан*, Историски гласник 3–4 (Београд 1953) 27; Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства*, Београд 1975, 73–74 (са картом).

[83] О Знепољу вид. К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Зборник Константина Јиречека, I, Београд 1959, 281; К. Куев, *Житието на Стефан Лазаревич*, 73; К. Куев — Г. Петков, *Събрани съчинения на Константин Костенечки*, 461.

[84] Г. Елезовић, *Огледало света или Историја Мехмеда Нешрије*, Београд 1957, 46–47; Ј. Калић, *Пиротски крај у средњем веку*, 196–197.

једно време у Лазаревим рукама.[85] Поверење му у том смислу указује и С. Станојевић, обележавајући га на картама као подручје које је привремено било у његовој власти.[86]

Четврт столећа касније ратовао је у овим крајевима и деспот Стефан. Након Сулејманове погибије, 1411, он је Муси упутио посланика који се, прича Константин Филозоф, вратио уверен да с њим споразум није могућ, па је Стефан сабрао војску, дошао „у стране пиротске" и опленио „неки део земље његове". Муса му је, међутим, послао поклисара и он се повукао.[87] Казивање деспотовог биографа је овде штуро и одмах се преноси на збивања под Селимвријом, због чега је тешко рећи колико је дуго Стефан био у пиротском крају и колико је далеко допрла његова акција. Могуће је да су српски одреди продрли и ка Трну и да се знепољски предео бар закратко нашао у Стефановој власти. Зна се, с друге стране, да је у одсудне борбе у пролеће 1413. Муса кренуо из Пирота[88], што значи да његову област деспот није дуго држао након поменутог упада. Ипак, каснији долазак Мехмедовог посланика који му је предао Копријан, Знепоље и друге крајеве био је, по свему судећи, у вези са ранијом српском влашћу над одговарајућим областима и градовима. Мехмед, кога је српски владар позвао из Мале Азије, највероватније је на то био обавезан. Осигуравши угарску помоћ под вођством мачванског бана Јована Моровићког и босанску коју је предводио војвода Сандаљ

[85] Ј. Калић критично бележи да Нешријев опис није употребљив као историјско сведочење о одређеном догађају, али податак да је Лазар водио борбе „и у пиротском крају, у време турских продора из правца Софије, изгледа прихватљив, могућ" — Ј. Калић, *Пиротски крај у средњем веку*, 197.

[86] С. Станојевић, *Историја српског народа*, Београд 1910², 160 (карта); исти, *Историјски атлас за општу и народну историју*, Београд 1940, карта бр. 51.

[87] В. Јагић, *Константин Филозоф*, 301; К. Куев — Г. Петков, *Събрани съчинения на Константин Костенечки*, 405; Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, 111.

[88] Ј. Калић, *Пиротски крај у средњем веку*, 198.

Хранић[89], Стефан је пре почетка војне свакако поставио одређене захтеве, па уступање поменутих области није било израз пуке захвалности новог султана, свесног да коначну победу у борби за власт над европским делом Царевине у највећој мери дугује срчаности деспотових ратника. При томе су се и услови српског учешћа у борби највероватније ослањали на раније, понегде бар привремено и краткотрајно држање одређених територија.

До краја Мехмедове владавине (1421) Србија је проживела године релативног спокоја и деспотови новостечени поседи, колико се зна, нису довођени у питање.[90] Верујемо да је областима са Знепољем, у долини Јерме, припадала и околина Поганова, северније од Трна, а свакако, ближе њему, и крај у којем је подигнут манастир Арханђела Михаила. Шире приказујући стање после битке код Чамурлија, С. Новаковић каже да су границе Деспотовине „војевањем и погодбама биле знатно размакнуте", па је власт Стефанова на истоку „допирала до близу Софије", тачније до „водомеђе између Трна и Софије".[91] Стање се изменило тек 1425. године када је Мурат II, након првих година владе, у којима је с њим брижљиво одржаван мир, провалио у Србију и преко Ниша доспео до Крушевца.[92] Југоисточни крајеви са Знепољем, и иначе на граници према турским поседима, тешко су после тога могли остати у деспотовим рукама.

До сада се није имала у виду могућност да је околина манастира Поганова једно време била у саставу Деспотовине. С друге стране, крај између Пирота и Трна морао се наћи у Бајазитовој власти већ пре пада Шишмановог царства (1396), па је манастир могао бити основан једино у време када је Знепоље са

[89] Ј. Калић, *Снажење Деспотовине*, Историја српског народа, II, Београд 1982, 88–89.

[90] *Исто*, 90.

[91] С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд 1960², 413.

[92] Ј. Калић, *Доба привидног мира*, Историја српског народа, II, 209–212.

„другим пространствима" било предато Стефану. Манастирски храм је и иначе, због свог карактера, разматран у оквиру моравске архитектуре. Здање триконхалне основе са куполом, нартексом и кулом-звоником над њим било је блиско њеним мање репрезентативним и по особинама углавном познијим представницима. Додуше, ни сви српски споменици из последњих деценија XIV века нису имали живописне фасаде, изведене разнобојним слојевима камена, опеке и малтера, са богатом, плитко резаном пластиком. Ипак, једноставније и скромније цркве попут погановске махом су биле задужбине властеле из почетка XV столећа. Овде није прилика да се изведе свестранија анализа грађевине чије су само основе одлике у описима истицане, а њен тип у прегледима моравских и бугарских споменика има одређено место[93] — она тек треба да добије добро документовану и потпуну монографску студију. Извесне неопходне напомене ће бити учињене само у вези са питањем назначеним на самом почетку прилога — ко су могли бити ктитори чија су имена уклесана на фасади манастирске цркве?

[93] Th. Schmit, *Die Malereien des bulgarischen Klosters Poganovo*, 122–123; B. Filow, *Altbulgarische Kunst*, Bern 1919, 44; Г. Баласчев, *Бележки върху изкуството в българските земи*, 44; А. Грабар, *Материалы по средневековому искусству в Болгарии*, Годишник на Народния музей за 1920 год. (София 1921) 150, 152, 154–155; Б. Филов, *Старобългарското изкуство*, София 1924, 65–66; А. Грабар, *Погановският монастир*, 172–173; М. Васић, *Жича и Лазарица*, 154; В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 256; А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд 1962², 243, 249; К. Миятев, *Архитектурата на средновековна България*, София 1965, 194–196; Н. Чанева-Дечевска, *Триконхалните църкви от IX–XIV в. по българските земи*, Археология 4 (1970) 12–13; В. Ђурић, *Српски државни сабори у Пећи и црквено градитељство*, О кнезу Лазару. Научни скуп у Крушевцу 1971, Београд 1975, 119; Научни скуп у Крушевцу 1971, Београд 1975, 119; Г. Бабић-Ђорђевић — В. Ђурић, *Полет уметности*, 157–158; Н. Чанева-Дечевска, *Църковната архитектура в България през XI–XIV век*, София 1988, 150–151, 160, нап. 101.

На невољу, нема вести о локалним господарима овог краја у којима би се могли тражити оснивачи Поганова. Једину одређену претпоставку у вези са њима изложио је Ђ. Радојичић, рано опазивши одсуство доказа да су у питању чланови породице Драгаш[94], и истакао да је — судећи по именима на фасади цркве, а нарочито у манастирском поменику који на првом месту наводи *благочастивог цара Константина и госпођу Јелену*[95] — вероватније да су у питању били супрузи, а не отац и кћи.[96]

Писац се зато обратио занимљивој вести о другим личностима овог имена које је у рукопису српске редакције *Правила Јована Златоустог* из XV века нашао у манастиру Зографу. Запис на последњем листу обавештава да је храму или манастиру Св. Јована Теолога ову књигу приложио *господин Константин*, син *господина Константина* и унук великог војводе Десимира.[97] Истина, белешка је, према Ј. Иванову, дописана другом руком и потиче из XVII века, али је најстарија од поменутих личности са титулом великог војводе свакако припадала времену самосталности, а син и унук са именом Константин вероватно XV столећу. Као што је познато, погановски храм је добио живопис тек 1499, па је могуће, закључио је Радојичић, да га је један од двојице истоимених велможа подигао при крају XV века, можда на рушевинама неке старије цкрве.[98]

[94] Ђ. Радојичић, *Манастир Поганово*, 301–306.

[95] Поменик је издао Й. Иванов, *Поменици на български царе и царици*, Известия на Историческото дружество в София 4 (1915) 223–224.

[96] Ђ. Радојичић, *Манастир Поганово*, 301–302.

[97] *Исто*, 303. — Белешку су издали Й. Иванов, *Български старини из Македония*, София 1908, 202; 1931², 256, бр. 69, и Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, VI, Београд 1926, 1988², 24, бр. 9495.

[98] *Исто*, 304. — На ова питања аутор се вратио и у приказу књиге К. Миятев, *Погановският монастир*, где је поновио изложене закључке, додајући да је белешка о даривању књиге, са поменом Константина и његовог истоименог оца, припадала можда ранијем времену (не XVII веку), а до нас доспела у препису — Старинар XII (1937) 115–116.

Изложено мишљење је остало без већег одјека у науци.[99] Томе је доста допринело откриће натписа на икони, схваћено као потврда старије тезе да су ктитори били чланови породице Дејановића. Могућност на коју је указао Ђ. Радојичић данас добија на актуелности. У прилог претпоставке да се наведени запис односио управо на Поганово, а не на неки други манастир или храм говори и сам начин на који је поменут. За књигу је, наиме, само речено да је дарована *Свешом Јовану Теологу*, што подсећа на белешку на корицама познатог добрашевског (погановског) четворојеванђеља, где је такође једноставно назначено да је рукопис припадао *Јовану Богослову* — без ближег одређивања места, чак и без помена да је у питању манастир.[100] У ствари, под *шим називом* он је у прошлости једино и био познат.

Археолошки и конзерваторски радови које је изводио Завод за заштиту споменика културе у Нишу открили су значајне податке о старијим здањима манастирског комплекса у Поганову[101], али целокупни простор није могао бити истражен и не треба искључити могућност да ће њихов наставак пружити нову грађу. До сада није откривен ниједан старији надгробни натпис на који би се могли ослонити напори да се утврди идентитет *госиодина Консшаншина* и његове супруге *госиође Јелене*. Верујемо, с друге стране, да на местима где су ктитори могли

[99] В. Петковић, *Преглед*, 256, сматра вероватним да је манастирску цркву подигао господин Константин, унук великог војводе Десимира.

[100] Богато украшени рукопис са минијатурама јеванђелиста нашао је М. Ракић приликом своје посете новоослобођеним крајевима 1878. и послао Народној библиотеци — М. Ракић, *Из Нове Србије*[2], 182; Љ. Стојановић, *Каталог Народне библиошеке у Београду, IV, Рукойиси и сшаре шшамйане књиге*, Београд 1903, 23, број 67 (333), где је објављен и запис. На жалост, рукопис није избегао судбину других у пожару 6. априла 1941. О његовим уметничким вредностима и аутору минијатура в. S. Radojčić, *Stare srpske minijature*, Beograd 1950, 53–54, т. XLIV–XLVII.

[101] Г. Томић, Б. Дељанин, М. Митровић, *Исшраживачки радови на локалишешу Поганово*, Пирот 1877–1977, Пиротски зборник 8–9 (1979) 211–227.

да буду укопани надгробне плоче и не треба очекивати. У унутрашњости цркве, у северозападном углу наоса нађена је омалтерисана, на жалост, отварана гробница, а на одговарајућем месту у нартексу два такође прекопавана гроба.[102] Не зна се ко је у њима лежао, али је могуће да су у цркви, макар и скромно, били сахрањени њени ктитори или чланови породице. Са мањом извесношћу се може расуђивати о карактеру гробница које су споља, у низу, биле дограђене уза северну и јужну страну нартекса и западног дела наоса. Оне су, наиме, својим спољним лицем одговарале ширини новог трема, подигнутог на старим темељима чији су се зидови, претпоставља се, овде настављали — пратећи бочне стране цркве — све до певничких простора. Хронолошки однос основе претходног трема и, у продужетку, откопаних призиданих гробница није, ипак, довољно јасан, па се не би смело узети да оне потичу из средњег века[103] и помишљати да су у њих била положена тела ктитора. Својим положајем и димензијама, а вероватно и изгледом, оне су могле бити сличне уској и дугој гробници, призиданој уз северну фасаду Св. Константина и Јелене у Охриду; у њу су, верујемо, били положени јеромонах Партеније и његова мајка Марија, који су живописну задужбину у врху древног града подигли средином осамдесетих година XIV века.[104] У Поганову је, иначе, првобитни ексонартекс био ужи и одговарао само ширини припра-

[102] *Исшо*, 216.

[103] У том случају би претходни ексонартекс, који је, сматра се, у XVI веку заменио првобитни, а после 1878. био обновљен, ширином одговарао целој западној фасади објекта — припрате и гробницâ дограђених уз њене бочне стране.

[104] На охридском споменику су гробнице изидане једна уз другу, у наставку, али само уз северни зид храма, јер је то условљавала падина на којој објекат лежи. Цркви се, наиме, прилазило са јужне стране, најбоље видљиве из вароши која се спушта ка језеру, па је уз јужну фасаду подигнут и параклис св. Параскеве са тремом (Г. Суботић, *Свеши Консшаншин и Јелена у Охриду*, Београд 1971, 33–34).

те[105], тако да гробови, као и у Охриду, нису припадали градитељској целини храма.

Вероватно је Свети Јован Богослов био *маузолејни храм* господина Константина и госпође Јелене који су овде сахрањени у гробовима или зиданим гробницама, припремљеним или ad hoc изведеним након њихове смрти. Посебна намена цркве указивала би и на мотиве који су утицали да оснивачи своју задужбину посвете управо писцу Апокалипсе. У истом духу, за надгробни карактер споменика везана је и недовољно проучена икона са представом мртвог Христа, обележена ἡ Ἀποκαθίλοσις, из XV века:[106] она такође садржи есхатолошку поруку — Христова смрт доноси људима спасење и милост на другом свету. Најзад, у истом духу Поганову је дарована и икона василисе Јелене.

Којим је путем чувена двојна слика, дело сјајног солунског уметника с краја 1371, стигла до манастира скривеног у клисури Јерме — да ли је била поклон саме деспотице, касније монахиње Јефимије, или је са двора у Србији тек после њене смрти поклоњена манастиру чији је патрон св. Јован Богослов био у средишту загонетне иконографије — тешко је рећи. Основне недоумице се јављају при покушају да се одреди време оснивања манастира и препознају његови ктитори — питање је, наиме, да ли је Константин био властелин кнеза Лазара који је извесно време држао пиротски крај или један од локалних велможа, а можда и ратника деспота Стефана, који се истакао у борби против Мусе. Од наведених могућности вероватнијом се чини последња. Позни турски извор не наводи одређено који се крај нашао у власти кнеза Лазара ни колико је она трајала, да ли довољно дуго да се у беспутном пределу изгради манастир са

[105] Г. Томић, Б. Дељанин, М. Митровић, *Истраживачки радови*, 216.

[106] Икона се чува у Музеју црквених старина у Нишу и обично датује у крај XIV века — K. Vajcman, G. Alibegašvili, A. Voljskaja, G. Babić, M. Hadžidakis, M. Alpatov, T. Voinesku, *Ikone*, Beograd 1983, 196. По нашем мишљењу, дело је нешто млађе.

храмом. С друге стране, господин Константин је могао добити крај око Поганова када је султан, према Константину Филозофу, српском владару препустио Знепоље „и друга пространства". Деспотовина је тада ушла у мирне године живота, које су допуштале да се у пограничним крајевима према Османском царству подигну манастири Светог Јована Богослова и Арханђела Михаила код Трна. Поганово је било изграђено свакако пре 1425. године и новог, трајног пада ових крајева под турску власт.[107]

Повољне прилике за довршавање задужбине нису дуго трајале, па је манастирски храм добио само вредне иконе, а не и зидне слике у својој унутрашњости. Требало је да се околности измене и образује нова клима у којој су се могла обезбедити средства и наћи добри уметници да изведу фреске. То је било тек пред крај столећа, 1499. године. Иза напора да се радови на споменику овога пута до краја обаве по свој прилици није, као у време изградње, стајао угледни властелин, него само братство овог манастира. Његово је имовинско стање, иначе — сведоче каснији документи турских пореских власти — било веома скромно.[108]

[107] Ако би се овде следила претпоставка Ђ. Радојчића да је Поганово основао господин Константин који је Светом Јовану Богослову даровао рукопис из XV века, или његов отац који је имао исто име и титулу, могло би се помишљати да је деда, велики војвода Десимир, био човек кнеза Лазара (можда учесник у акцијама у пиротском крају, које је описао Нешри), а син био у служби деспота Стефана.

[108] Р. Тричковић, *Манастири у околини Пирота крајем XVI века*, Зограф 12 (1981) 82–84.

ГОЈКО СУБОТИЋ

КОСТУРСКА СЛИКАРСКА ШКОЛА. НАСЛЕЂЕ И ОБРАЗОВАЊЕ ДОМАЋИХ РАДИОНИЦА

... Ликовно стварање у првом раздобљу турске власти продужило се у скромнијим делима, у иконопису и примењеној уметности. Поједини преписивачи који су текстове украшавали — Владислав Граматик је пример — успевали су да остваре и права ремек-дела.

Костур је, међутим, по свему судећи, једини од балканских градова у временима трајних политичких промена и дубоке неизвесности очувао своје сликарске радионице. Оне чак нимало нису изгубиле ни у вредности својих дела. Програм и распоред представа, иконографска решења, пластични израз и колорит доследно су понављани као да су у магичном свету зауставили своје трајање, прилагођавајући се једино потребама и захтевима наручилаца.

Не знамо где су све костурски мајстори оставили своје радове током више од пола столећа, од краја XIV до средине XV века, када је у другим срединама под турском влашћу уметнички живот застао. Веће целине зидних слика нису често наручиване, али су радионице опстале и сачувале своје умеће. С друге стране, карактер сликарске обраде, неговање чисте и затворене форме, бритак цртеж и глатка фактура одговарали су начину на који су сликане иконе. Намеће се отуда природан закључак да су се током свих ових деценија костурски мајстори у

највећој мери њима бавили. Једино су дела иконописа увек налазила клијентелу и могла да обезбеде континуитет стварања. Повремено су, разуме се, и живописом украшавани ентеријери скромних градских богомоља или су на њиховим спољним површинама досликаване вотивне и надгробне представе.

Драгоцену прилику истраживачима — спремним да одгонетну трагове оштећених година — пружили су натписи: један број споменика добио је фреске у размацима који уверавају да прекида у делатности ни у једном часу није било, а стилска кохерентност потврђује да су у питању увек били радови домаћих мајстора. Њихова слабија очуваност и данашње непотпуно познавање не умањују им вредност. У првом од њих, у храму посвећеном Тројици светитеља (Симону, Гурији и Авиву), са тачном годином 1401, ослобађање од кречних намаза још траје, али и појединачни ликови, у одсуству сложенијих представа, сведоче да су се доследно неговале исте типолошке црте и исти пластични израз.

Две деценије касније, ускоро након смрти супруге једног костурског протопопа (1420), добила је фреске црква Светог Алипија, види се, заслугом чланова локалног клира који је преузимао све већу улогу у обнови и украшавању градских цркава. Од сачуваног живописа пажње је вредан лик Богородице типа Пелагонитисе, са малим Христом у наручју, који се priљубио уз мајчин образ, и епитетом Елеуса (Милостива) који је одговарао молитви исписаној испод ње у десетак редова.

Сличног су карактера биле и представе на јужној фасади цркве Таксијарха са ликовима умрлих представника старог костурског друштва, највероватније изданака племства које се гасило. И они су се у молитви обраћали Богородици или Христу, представљеним у целој фигури или попрсју у сегменту неба, такође са епитетима који су означавали да се од њих очекује милост. Заклоњене тремом али не и довољно заштићене, слике су временом изгубиле на вредности пигмента, али је видна остала танана моделација портрета преминулих особа у свечаној одећи која је чувала многе одлике старе ношње, мада је прихватала и нове облике које је доносила мода. Једна за другом, исликане површине бележиле су тренутке историје, сведочиле о материјалној култури и, посредно, о друштвеном статусу личности чије су породице вероватно биле и дародавци овог старог храма. У молитвама исписаним крај њих није увек био назначен и датум смрти. Три представе, ипак, доносе године — 1428/9, 1436. и 1439. Заједно са фрескама Светог Алипија оне, види се, испуњавају читаву трећу и четврту деценију XV века. У међувремену, 1431/2, изванредан живопис је добила и Богородичина црква изнад села Зевгостасиона, а у костурској вароши, вероватно истих година, храм Светог Николе tou Tzotza у четврти Светог Луке.

Последње фреске у низу ове стилски јединствене скупине добио је храм првозваног Христовог апостола Андреје. Најбоље очуване, иако још увек тамне, тематски су најбогатије и поуздан су сведок да је сликарство овог времена и композиционим слоговима, видљивим у Великим празницима, остало верно искуствима из последњих деценија XIV века. Уз наос је тада украшена и припрата (некада зидом одвојена од њега), са остацима слика на јужном зиду и оштећеном белешком која допушта да се прочита година 1441/2. Финоћа моделације и изненађујућа снага колорита — данас видљива само на оним површинама са којих су уклоњене масне наслаге чађи — откривају до краја високу умешност мајстора и опскрбљеност атељеа ретким пигментима.

... Није нам, међутим, довољно позната каснија судбина костурске уметности. Пуне четири деценије, све до почетка осамдесетих година, немамо ниједно дело које би се сасвим поуздано могло везати за овај град. Из извора се не дају наслутити разлози који су могли изазвати тако нагли прекид у уметничком стварању, али у очи пада околност да се то временски подудара са обновом сликарских жаришта у Охриду и да је њи-

хова делатност, коју смо назвали охридском школом, трајала управо до краја кризе у уметничком животу Костура.

Средиште Архиепископије је тада — у годинама након нестанка врсних мајстора у првопрестоној митрополији — потражило уметнике који су у својој средини, као и костурски, узоре налазили у старијим домаћим споменицима. Разлике у дометима биле су, ипак, знатне. Извесним својим особинама изузетак су чиниле фреске у цркви Вазнесења Христовог у Лескоецу код Охрида (из 1461/2) и у параклису дограђеном уз јужну фасаду Светог Николе Болничког у самом граду (из времена архиепископа Марка Ксилокарависа, око 1467) — једине које су стилски подсећале на костурску традицију. Низом иконографских црта и, пре свега, позајмицама преузетим из старијег сликарства оне су припадале охридској средини.

Необичан је и вредан пажње начин на који је стваралачка криза у Костуру била преброђена. Већ неколико деценија, у посебним радовима и општим прегледима уметности под турском влашћу једна скупина споменика из последњих двадесетак година XV века има посебно место не само због међусобне блискости него и због необичних црта којима се издваја из традиционалних токова поствизантијског сликарства. Њихов број у стручној литератури је различит, јер се делима која с разлогом треба приписати одређеном мајстору или радионици у најужем смислу речи придружују и друга која су само сродна, па чак и она која су по ликовним схватањима знатно другачија. Широко је и без резерве, такође, распрострањено уверење да низ иконографских и стилских елемената на овим споменицима порекло дугује Западу. У овој прилици није могуће темељно претрести и појединачно расправити неспоразуме који су преплавили стручну литературу, тим пре што се оцене често неодређено и без аргумената истичу. Најцелисходније је зато само размотрити карактер ликовног израза и објаснити његове корене, а затим и указати на касније промене.

У таласу обнове који се осамдесетих година XV столећа осетио у централним областима Балкана знатан број споменика зидног сликарства одаје толику међусобну блискост да је у питању, уверени смо, било дело једне главне личности, снажне и необичне, око које се у кратком року образовала шира радионица, а иза ње остао врло обиман опус. Веза овог особеног сликара са Костуром опажена је захваљујући његовом живописању малих цркава у вароши, по димензијама и карактеру врло блиских другима. Ипак, самим пластичним говором, иако својеврсним, мајстор не би привукао толику пажњу да се није прихватио посла и у великим католиконима старих манастира од Тесалије преко Пелагоније до Скопске Црне горе. Радио је очевидно брзо, па је новембра 1483. довршио фреске у манастиру Преображења у Метеорима чији главни храм није до краја стигао да украси њен ктитор, монах Јоасаф (последњи изданак Немањића у Тесалији, бивши цар Јован Урош), а већ пре краја следећег лета обновио је и оштећене површине зидног украса у Светом Никити код Скопља. Из једног сачуваног натписа у Костуру сазнајемо, затим, да је 1485/6. осликао Светог Николу монахиње Евпраксије. Немамо разлога да у приближно исто време не датујемо и фреске у пространом средњем храму манастира Трескавца, као и у другим двема костурским црквама из којих су нам преостали једино фрагменти— у Светом Спиридону и Светом Николи монахиње Теологине. Ако томе додамо и један број икона које се сигурно могу приписати руци истог сликара, излази да је он током неколико година обавио обимне послове који су дуго чекали личност спремну да сликама оплемени или обнови унутрашњост оронулих споменика.

Особени, лако препознатљиви начин рада овог сликара чије нам име није познато — условно га назовимо зато „мајстором осамдесетих година“ — у наведеном кратком времену није ни могао да покаже знатније разлике. У сваком случају, већ у часу када се појавио одавао је зрелост формиране личности. Радознао и спонтан, слободније се односио према

стварности чије је облике живо уочавао и непосредно уносио у сакралне представе. У том смислу мора се у његовом сликарству посматрати и присуство многобројних предмета из свакодневног живота. Њихов тачан изглед вредан је и за непосредно упознавање облика материјалне културе. На богатом костурском тржишту могла се у то време видети разноврсна домаћа и страна роба, па у појави, на пример, често истицаних живописних капа какве су се сретале у Италији не треба видети утицај западне уметности. И концепција слике и непосредни поступак у приказивању предмета били су у њој посве друкчији.

Мајстор девете деценије је био — од посебне је важности — огромним репертоаром позајмица и целом структуром призора окренут старијем сликарству Костура. Основним тематским програмом, распоредом представа и композиционим схемама ослањао се на познате, помињане споменике са краја XIV века, али се враћао и временски удаљенијем, великом касно-комнинском наслеђу. Након дужег прекида у уметничком животу града — чини се, мање оптерећен строгом дисциплином атељеа који су доследно понављали утврђене обрасце — створио је посве другачију, живу и ведру визију у коју је уносио слободно преузимане елементе, а понекад и цела иконографска решења. Њих је преиначавао у колористички богати, динамични свет хришћанске историје у којој су извесне упадице — на пример, лица војника са бестијалним изразима у сцени Издајства — чудиле истраживаче и подсећале чак на сподобе из холандског сликарства. Но, изобличене физиономије фигура које су нападале Христа и раније су се, у разним варијантама, сретале, па су их као узор овом сликару нудиле и добро познате фреске Богородице Мавриотисе крај Костура и Светог Ђорђа у Полошком.

Прозрачан и светао колорит, са наглашеним жутим, зеленим и руменим тоновима који одударају од обично мирне гаме зидног сликарства наводи на мисао да се мајстор бавио и књижним украсом за који су карактеристична била таква сазвучја

— да је, дакле, у монументално сликарство унео искуства и праксу илуминатора рукописних дела, користећи отворене и ведре боје које је наносио у танким намазима. Истовремено бављење различитим дисциплинама и чак утицај минијатурног сликарства на зидни украс били су, иначе, познати. Управо је крајем осамдесетих и почетком деведесетих година XV века један даровити уметник, верујемо из Кратова, оставио фреске у источној Србији и западној Бугарској, у Светом Прохору Пчињском, Горњаку и Орлици под Рилом, које су начином сликања и изузетно малим димензијама подсећале на ликове јеванђелиста којима је он илустровао и један рукопис.

Истом сликару или његовом блиском сараднику припада и фреска на фасади костурске цркве Богородице Расиотисе, данас окружена млађим представама. Иконографски, лик Богородице са дететом које се привија уз мајку, грлећи је, и овде, као у Светом Алипију, одговара типу Пелагонитисе, али својим епитетом указује на рашко порекло, било да је — помишља се — слика поновила изглед иконе која је овде под тим именом поштована или да је чувала успомену на ктитора из Рашке који је у овој средини носио одговарајући епоним.

Из исте радионице, иако са изразитим личним одликама, изишао је не мање познати сликар цркве манастира Светог Јована Богослова, у новије време познатог под називом Поганово, који је добио по једном од села у суседству. Црква је саграђена између 1413. и 1425, у време краткотрајне владе деспота Стефана Лазаревића, а живописана тек у сређенијим приликама крајем столећа, у јесен 1499. У слабо осветљеној унутрашњости складног триконхалног простора изложени су догађаји историчне, алегоријске и симболичне садржине у избору који показује широку теолошку културу њиховог мајстора. Одговарајуће иконографске узоре он није могао да нађе у старијим споменицима Костура, нити је своја широка знања имао прилике да представи у њиховим тесним просторима. Своје бележнице са скицама богатио је посећујући споменике са великим це-

линама зидног сликарства XIV века, попут Леснова, где се могао обавестити о ретким представама као што су Извори премудрости св. Јована Златоустог и св. Григорија Богослова.

Другачијег ликовног сензибилитета од нешто старијег мајстора обновљеног костурског сликарства, он је у Светом Јовану Богослову у снажној, нешто загаситијој гами, широко развио сцене пуне драмског набоја и испунио их здањима разуђених облика, богатим намештајем, драперијама и украшеним предметима. Обиље приказа са разноврсним облицима одеће и оружја, какве је виђао у својој околини, као и неке стилске одлике које су се познаваоцима „класичних“ дела чиниле необичним, подстакло је на мисао о њиховом пореклу из западне уметности. Још више, међутим, него у делима мајстора претходне деценије, чија се даља судбина није дала пратити, у Поганову се могло опазити окретање разним старијим узорима из Костура, међу њима и мотивима „раскошног“ стила минијатурног сликарства XII века.

Дубоко укорењено у прошлост града из које је израсло и ка којој се враћало, умеће погановског сликара и његове радионице оставило је неколико година раније трагове и на страни — 1493, у манастирској цркви Светог Ђорђа у Кремиковцима крај Софије, и нешто касније, 1495/6, на фасади костурске Богородице Кубелидике. У првој од њих, главни сликар је поделио посао са једним сарадником мекше моделације и живљег цртежа чије фигуре сећају још на ликове из Доње Каменице. Његов начин рада, међутим, могао се срести и у далекој Молдавији, где је војвода Стефан Велики сабирао уметнике достојне да украсе и опреме његове задужбине. За Светог Ђорђа у Хирлау и Светог Николу у Дорохои моћни владар и чувени мецена није у то време на Балкану могао наћи боље живописце од оних који су исликали Поганово и Кремиковце. Њихова улога у трансмисији искустава костурске средине у румунске земље, у време њиховог наглог успона, била је огромна. Помније испитивање стила, везано за конзерваторску обраду још увек недовољно

„читких“ површина, као и зидног украса манастира Попауци и Балинешти, вероватно ће тачније одредити удео и однос појединих уметника у настанку ове значајне скупине споменика на прелазу из XV у XVI век.

Скромније средине запамтиле су и мање могућности сликара који су потекли из овог круга. Они се нису могли носити са високим критеријима молдавског двора и захтевима монашке средине коју су, као у Кремиковцима, штитили изданци старог племства и сам софијски владика.

... Крај критичног XV столећа у повести балканских народа, који су у њему изгубили своју самосталност и доживели дуги застој у културном стварању, Костур је дочекао са очуваном уметничком баштином, обновљеном сликарском делатношћу која је широм Балканског полуострва оставила значајна дела и угледом најзначајнијег средишта чијим се мајсторима обраћао и далеки православни двор молдавских војвода. У релативно стабилним друштвеним приликама, са развијеним привредним животом, средиште је имало обезбеђене услове за свој даљи развој. Његова судбина у XVI, XVII и XVIII столећу, са радионицама, по имену познатим мајсторима и великим целинама зидног сликарства и иконописа, стварaним за различиту клијентелу и у различитој стилској традицији, излази из временских оквира у којима желимо да се задржимо...

НАПОМЕНЕ УРЕДНИКА

1) У наслову књиге употребљено је до сада ређе коришћено, а једино исправно, име манастира — СВЕТИ ЈОВАН БОГОСЛОВ, које се једино налази у писаним изворима. У текстовима, већ раније објављеним, остало је име манастира онако како су га раније аутори називали — ПОГАНОВО. Верујемо да ће ова књига представљати прекретницу у употреби имена Манастира.

2) Библиографски подаци о објављеним радовима:

- Ђорђе Сп. Радојичић, *Манастир Поганово,* Богословље II 4 (1927) 301–306;
- Гојко Суботић, *Икона василисе Јелене и оснивачи манастира Поганова,* Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе XXXV (Београд 1993) 25–38;
- Гојко Суботић, *Костурска сликарска школа. Наслеђе и образовање домаћих радионица,* Глас CCCLXXXIV, САНУ, Одељење историјских наука, књ. 10 (Београд 1998) 109–127.

САДРЖАЈ

Ђорђе Сп. Радојичић, Гојко Суботић
Из прошлости Манастира Светог Јована Богослова

Прво издање

Издавачи
Центар за црквене студије, Ниш
Бранка Радичевића 1

Манастир Свети Јован Богослов
18326 Поганово

За издаваче
Др Драгиша Бојовић
Јеромонах Мардарије (Ковачевић)

Фотографије
Златимир Манић

Фотографије бр. 2, 3 и 4 преузете из књиге
"ICONS FROM SOUTH EASTERN EUROPE AND SINAI"

Компјутерска припрема текста
Давор Палчић
palcic@EUnet.yu

Штампа
ПУНТА, Ниш

Тираж
1000

ISBN 86-84105-02-08

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

726.7 (497.11)
75.05.046 (497.11)

РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе Сп.
Из прошлости Манастира Светог Јована Богослова / Ђорђе Сп. Радојичић, Гојко Суботић ; [фотографије Златимир Манић] . - [1. изд.] . - Ниш : Центар за црквене студије ; Поганово : Манастир Свети Јован Богослов, 2002 (Ниш : Punta) . - 61 стр. : фотогр. ; 21 cm

Тираж 1 000. - Стр. 5-6: Предговор / Драгиша Бојовић. - Напомене уредника: стр. 59. - Напомене и библиографске референце уз текст.

ISBN 86-84105-02-8
1. Суботић, Гојко
а) Поганово - Манастир Св. Јован Богослов

COBISS–ID 101374988

Источник премудрости Светог Јована Златоустог, детаљ